

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ВОВКУЛАКА

ОПОВІДАННЯ З Х. В.

ЮЛЯН ОПІЛЬСЬКИЙ.

Канадсько-Український Культурний Центр
Канада

ВОВКУЛАКА

оповідання в X. віку.
2-е незмінене видання

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1956

i.

Заверюха! Сухий, у тверді грудочки позби-
ваний сніг виповнював холодне повітря, та разом
із ним вертівся над землею у якомусь дикому,
скаженому круговороті. Жалісна музика вихру,
який гуляв у порожньому гиллі беріз та дубів,
зливалася з глибоким шумом сосон та смерік
у сімфонію безнадійної туги, суму, роспуки. Тільки
хвилями шум змінювався у свист та регіт, коли
острий порив налітав від заходу наглим ударом.

Се реготалися духи погибших у пралісі, не-
похованих людий, які наперегони з вовкулаками
летять лісами, та поривають зі собою усе живуче,
усе, що не забезпечилося від нечистої сили мис-
чиною колива, мідяним хрестиком, чи осиковим
кілком, а від холоду вогнем чи шубою. Був кі-
нець люття, саме час коли ведеться боротьба пітьми
зі світлом, холоду з теплом, зими з весною. І все,
що зродилося з жінки, усе, що не було частиною
німої природи і не клонило голови перед сліпою
силою живла, усе те гинуло у його безпощадному
пориві.

Шумів праліс, гнулося гилля, а довкола пнів
внивершував вихор цілі кучугури. На отвертих міс-
цях виглядала нага замерзла земля, сіра, чорна
наче тіло мерця. Раз у раз присипував її сніг,
та швидко новий порив відкривав її, наче пока-
зати бажав богам і людям: „Ось що зістається зі
зелені життя. Дарма притрушувати кістяк землею;

він і за тисячу літ вишкірить на світ свої жовті зуби. Бо кістяк, смерть, загибель — се правда, а все проче суєта!"

У невеликому, дерниною критому дворниці серед праліса, сидів при огні може сорокалітній муж. Понуро вдивлявся у багаття, яке горіло на огнищі та кидало криваві відблиски на худе, поране лице. Широкі чорні брови лучилися над очима наче дві половиці лука, а довгий вус закривав повні, рум'яні уста. Мов яструбиний клюв торчав із лица чималий, худий ніс, а дві глибокі бризки по обох його боках пристарювали молоде ще впрочім лице.

Німо дивився муж у багаття огнища, з напругою стежив за язичками полум'я, яке обхоплювало щораз то інший сучок гіляки, або зі сиком розсаджувало вогкі дрова. Хвилями пробігав по виразистих рисах лица судоріг болю. У самоті під жалібне виття скаженого вихру, з темних глибин помертвілої, у тупоумности зачоченілої пам'яті виповзав спомин...

Сіро-сині бовдурі диму укладалися під стелею у рівні полоси, тільки хвилями отвором у кривлі налітав свіжий подув, а тоді у кривавому сяві вогню ворушилися якісь дивні, лячні потвори. Вони заводили над головою самітника танець побіди страхіття над миром, злоби над щастям, смерти над життям... Ось змії, із яким боровся колінь витязь у дніпровських печерах, ось Див, що лякає мандрівника у самітній, степовій балці, ось лісовик Блуд, що водить людину по вертепах та нетрях, а то й у багнюку заведе... Вони радіють чомусьто, опускаються аж над саму голову мужа, розбігаються по мрачній хаті, то знова підіймаються високо, високо, аж під димар, де слезають у сутолоці подібних собі постатий. Гульня!..

Аж ось вихор пошумів боком і ударив білим крилом снігової заверюхи об соснові борні. Крізь димар долітав тільки тихий жалібний звук, ні то шум маленького струмочка, ні то хлипання людини, яка виплакала вже всю силу у риданнях, і вже тільки скиглить і зітхає. Усе бач вичерпується, просихає: і море і річка і керниця і біля людини... А тоді темні, димні появи безвидними очима гляділи звідусіль на сидячого, наче питать бажали:

— Ти ще живий? Не задавили ще тебе при види минулого?

Наче завіса підіймалися дими горі, а першим виступав зі сутіни широкий піл, вистелений ведмежою шкурою, пустий, самітній...

І нагло видалося сидячому, що сей піл се чорна, холодна яма, у яку зложили... Й... Так! Такі самі чорні потвори - монахи зложили осьтам обтягнений жовтою шкірою кістяк його єдиної... зложили й заспівали хриплими голосами: „вічная пам'ять“, а ясені та буки посипали білу скриню жовтим та червоним листям...

— Лож! Брехня! І собака не завне на самітньому гробі, лише його власне серце скавудить разураз у груди, як тільки прийде самітня хвиля зимового вечера. У ньому тільки пам'ять зістала, а як погасне огоньок життя, то помре й пам'ять, як померла краса його днів з його єдиною. Брехня тай годі!

— Гей, недавні то ще часи, як свояки та сусіди, прибравши небіжечку після смерти, палили на кострі тіло, а душа на крилах огню улітала у Вирай... Вона весною співучою птичкою щебетала жалібникові про чар та гаразди зеленої левади Дажбога й розганяла тугу по собі. Зимому находила у мисчині молоко та мід і наситившись, пролітала понад лежанкою й оставляла сплячому

намість себе тільки солодкий сон... А тепер?.. Ох, правду каже старий, поганський волхв у Перемислі. Душа звязана з незітлілим тілом вештається по лісах і томить живучих привидами. Вона скиглить раненим соколом, лягає зморю на груди сплячих, або стає Безсонницею у головах лежанки і проганяє благодатній сон... Горе! Проклята будь грецька віра та великокняжі замисли, прокляті лабаті хрестики, проклята монаша чорнява!

Нагло зірвався сидячий при огні муж і випрямився у весь ріст. Широченні плечі сягали сволюка, а голова потопала уже у димі курної хати. Могутня рука простяглася за дебелим ратищем, яке стояло при огнищі, а він сам так і зашмер, похилившись у ожиданні.

— Гей, ви там у хаті! — почувся слабкий голос десь із за стін. — Відчиніть, .. гину!..

Дальші слова приглушив свист вихру.

— Комусь жалко життя! — з насмішкою у голосі сказав муж, здійняв зі стіни спіжем кований ріг і задув у нього. За стіною заметушилося щось, а по хвилі дві розчіхрані голови показалися у дверях сіній.

— Хтось помочі просить від нас! — заговорив муж. — Іди, Гриво, звари меду, а ти Круте, ходи зі мною!

Вийшли. Вмить обдала їх біла смерть своїм погубним подувом. Мільони дрібненьких, острих, або сухих, круглих зеренець снігу завертілися докола них, вдаряли об лица, заліплювали очі, рукавами вдиралися під одежу, видували останки життєвого тепла та прошибали тіло мов холодним ножем. Наче пловець, який серед водяного хаосу бурі прямує до берега, пороли оба мужі снігові завали, боролися з вітром і похилившись, гляділи руками та зором дороги. Аж дійшли до воріт і відкинули засуву. Вихор сам із тріском відчи-

нив важкі половиці, а крізь них звалилася на обох маса навіяного снігу. Серед нього наче сесед бурливої, запіненої хвилі обломок розбитого судна, чорніло щось, що мало подобу людини.

— Хапай, боярине, за голову, а я постараюся замкнути ворота! — закричав Крут в ухо товаришеві.

— Остав! Однак не здужаєш, завіяло! — відповів боярин.

Підняли тіло й повернулися спиною до вітру. Стало легше йти, а й видко було кривлю завіяної хати. По глибокому рові, який вирили передше у снігу їхні ноги, швидко дібралися до хати. З трудом відчинили двері і зложили принесену людину на полу.

— Пробі, се брат боярина Богдара, Томир! — закликав Крут, який взявся відтирати замерзлого зразу снігом, а відтак вовняною хустою.

— Справді? — спитав боярин і живо приступив до полу зі запаленою смолистою віткою.

Перед ним лежав з жовтим, помертвілим лицем може двадцятьп'ятилітній молодець з кучерявим, русявим волоссям та правильними чертами лица. Тільки вилиця, яка остро та угловато виступала вперед, псувала дещо згідність ліній.

— Так, се рішучо Вовчур! — згодився зі своїм ратником боярин. — Впрочім очунає, то й почнемо.

На жаль уратований мандрівник був непридатний. Його оклик про поміч був останнім проявом сили та волі погибаючої людини, після якого приходить нестяма, а там і тиха, безболісна смерть. Невмолиною бач буває сила Мороза, але його рука м'ягка наче сніговий пух, коли уводить людину у своє ледяне царство...

Перлисті пін спливав із чола Крута, заки відтер заокостенілі члени лежачого. Вкінці поро-

жевіла дещо шкіра, дрогнули повіки, розхилився рот, а два ряди сніжних зубів зі сильно розвиртими іклами виглянули з під синіх губ. Крут указав на них головою.

— Ось справдішній вовк. Вовче племя у Вижні розсілося тай годі.

— Ба, часом і з вовка робиться кислотаина! — засміявся Грива біля вогню, на якому возився з горшками.

— Подавай мід! — приказав боярин, — а ти, Круте, накрий його кожухом. Він певно спатиме.

Горячий, сильний напиток вмить закрасив губи й уста лежачого. Він закашлявся, розлив дещо по бороді та груди, але все таки проковтнув кілька глотків, а там і розплющив очі.

— Де я? — спитав.

— Під Червоним верхом у мене! — сказав боярин.

— Ти Судислав... Радич?..

— Я. Напийся, брате і спи!

З трудом випив Томир чималий глек меду й упав безсильно на піл, з якого був дещо припіднявся. Очі заплющилися знову, піт струєю поплив з чола. Якісь неясні, відірвані звуки виходили з його уст.

— З польська закидає! — замігив Грива.

— Богам тільки відомо, куди його носило через сих пять літ! — докинув Крут.

— Егеж, як счез, так і з'явився, — відповів боярин. — Се божа справа, не твоя. І ти, поганче, не взивай богів! Виженський піп сього не любить і велить платити на боже дві куни.

— Ба й се бог і те. Божа сила скрізь одна.

— „Се“ було, а „те“ в. Не твоє діло мізкувати, а чорноризців та княжих бояр. Їм думати думу, а тобі слухати, ось що!

— Все таки, — завважав Грива, — ти надумався боярине, заки приймаєш у хату, рятуваш від смерти Вовченя. Вовчурі сидять прецінь на землі твого батька, а небіжка бабка і прокляла їх за се, щоб мовляв судьба роду Вовчурів ступала завсіди через поріг Радичів...

— Мій батько був із земських бояр, а Ульфр із дружинників: не дивно, що сталося те, що говориш. А що до судьби, то ось бачиш, вона справді за моім порогом.

— Деж месть — відплата?

— За кого? На кому? Для кого? — Указав на порожній піл і змовк.

Розмова урвалася. Сплячого наче щось непокоїло у сні. Він стискав п'ястукки, бормотів незрозуміле, вкінці широко розплющив очі і спитав виразно:

— Де патер Бово?

— Німця кличе, чуєш? — штовхнув Крут Гриву.

— Сього з над Грушової криниці? — спитав шепотом Грива.

— Егеж! Сього несамовитого. Піп Кипріянь каже, що се франкський відьмак. Цур та пек!

Нагло зірвався сплячий і витягнув затиснений кулак наперед себе.

— Вона... де? Брат! ха, ха! Ти, Бово дбай!.. Га!

Гикавка вхопила його і він упав знову вичерпаний. Оба ратники горнулися до себе, шепчучи заклинання. Судислав узяв із полиці тугу міхуром завязану кам'янку та влив у глечик з медом дещо зеленуватого вивару. Опісля підігрів на огні мішанину і напоїв нею непритомного. За кілька хвилин сей заспокоївся і встав твердо.

Оба ратники пішли у челядну і боярин остав сам.

Він випрямив члени свого могутнього тіла, протягнувся, а там вигорнувши дещо багаття зпід горючих колод, поклав на нього вінок сухого зілля та ждав, аж синій, запашний дим розійдеться по хаті. Тоді підняв руки горі і говорив півголосом:

— Тобі, могучий Боже князя Володимира, якому молилася моя Анна, молюся і я: Не йди на суд із сим бідним мандрівником, якого довів до моїх воріт; я й так маю вже могилу у моєму обійсті. А як се ви його привели, боги давнини, то пішліть йому здоровля, та відверніть темну Мару — смерть від могого злочасного полу. Хай першим мерцем після моєї-небоги буду я!

Засунув багаття глибоше в печ, приложив його попелом, а коли світло стало пригасати, простягся і сам до суночинку на ослоні. Поява мандрівника відірвала його гадки-спомини від власного горя. Знесилений ним дух занявся новістю, наче дух уміраючого узірцем, який вималювало на стіні проціжене крізь листя яблуні совяшне проміння: втомлений зір блукає від тіней на білій стіні до зеленого, хисткого листочка за вікном, а як стрінеться зі самим золотим лучем, то й усе воскове лице усміхнеться. Начеб і не було там десь у куті чорної, понурої тіни — Мари, яка аж у тьмаву самітню ніч підійде до лежачого й обгорне його голову у страховинні крила лилика...

Судислав нагадував собі Томира двацятьлітнім молодцем. Він раз у раз нахвалявся, що поступить у дружину князя Всеволода Володимировича, якому віддані були батьком Червенські городи. Повно його було по лісах, що роїлися від всілякої дичі, підчас коли його брат женився саме до Єлени, дочки Грека Лапсаря, першого дукача в Перемишлі. Аж ось раз стрітив Томир суджену свого брата, вернув домів схви-

льований і мав із братом розмову, у якій мало що не дійшло до розливу крови. В тиждень опісля счез Томир із Вижні, наче у воду канув. Судиславові та другим сусідам були добре звісні вдачі Вовчурів, нащадків Ульфра, варязького гридня великого Святослава Ігоревича, тож усі підозріння звернулися на Богдара. Одначе копний суд не вислідив нічого, Богдар за весь тиждень не рухався з дворища. Найвправніші ловці не найшли найменчих познач насильства і пропало... Аж ось тепер появилася пропачіть. Щож далі?.. Гублячись у споминах і здогадах, уснув боярин неспокойним, тривожнім сном людини, для якої горе стало щоденним хлібом.

II.

Та ні ранок, ні слідуєчі дні не привнесли вияснення, відкіля узявся Томир під Червоним верхом. Він будився тільки у ряди годи, а поївши дещо, засипляв камяним сном. Зразу горячкував, викрикував на польській та німецькій мові, аж пятої дниви ранком заговорив зовсім притомно й до річи.

— Спасибіг тобі, боярине, що спас мені життя. Видко воно ще Богові на щось потрібне, то й я не відмагаюся від моєї повинности, а й ти матимеш заслугу...

Одначе повинність, про яку мріяв Томир, була не зі сих милих серцю і солодких у ожиданні, бо чоло грізно стяглося у брижки, а очі вовком глянули із під насуплених брів. А в душі Судислава зареготалося щось дико, ворожо...

— Егеж, заслугу! Тільки чим її мені виплатять і хто? — засміявся. — Я не для заплаати тебе рятуював, а тому, що ти і я... люди,

— Ти... людина? — наче здивувався Томир.
— Ха, ха, ха! Будь ти людина...

— То що?

— Нічого! Спасибі тобі! Та ти скажи, що діється у Вижні?

— Звісно що! Богдар живе, господарює-тільки що сам знаєш, у нас земля голодна, ро-дить тільки соснину, материнку, дівину, а збіжа дасть біг! Хто на лови не йде, тому й голодно буває.

— Ба, ще ніхто у Вижні з голоду не вмер. Збіжа можна завжди дістати чи в Перемислі, чи в Тереховлі, або й у селищах за Бугом.

— Гм! Я й не про те! — замнявся Судислав. — Але бачиш, кажуть, що всі білки й куни йдуть на вино, коріння, дорогі паволоки, золоті запястя, то що. Знавш... у нього жінка... і синок триліток...

Томир приблід, брижка під оровами поглу-билася значно.

— Або я ще не зовсім видужав і горячка затемнює мій ум, або ти боярине, не во гнів тобі, таки пусте городиш! Дочка Лапсаря відай своїм золотом купила би десяток таких бояр як вижен-ський Вовчур, ха! ха!

— Ах, то ти не знавш! — догадався Судислав. — Правда, тебе тут п'ять літ не було, а саме в осені буде п'ять літ, як старого Лапсаря вбили опришки десь за Ряшевом і ограбили валку до чиста. Трицять літ ходив небіщик у Київ, Васильків, Новгород, Корсунь, Доростол, Переяславець, Царгород і всюди берегли його на Русі лад і безпека нашої землі, а у чужині грізне ймення великого Володимира. Та ось там на Заході за Вислоком нема ніякого ладу, бо люди там якоїсь дивної породи. Дерево княжої ласки виростає там із крові. У кого нагай та меч, у того і влада

над безоружнім чи слабшим. Тож трули себебезсилля мститися зрадою, підлим підступом, крадіжю, розбобом на ким би то їй було. Ніхто не є певний життя у сій країні. Але старий Лапсар видав сього не знав і їхав у Краків до Чехів по фляндрійське сукно. Мало було чеської дружини на пограниччі і хто не йшов цілою виправою, той гинув від ватаг опришків у ряшівських лісах. Так згинув і Лапсар з усією валкою. Перемиські склади порозтягали вірителі та безсовісні орударі і Богдар узяв Єлену.. голу... босу...

— Дурак! — кинув гнівно Томир.

Судислав зморщив брови.

— Чому дурак? — спитав. Він же її брав, а не придане! Як би так був її лишив, то гадаєш, що не найшовсяб ніхто, ласий на саму її красу?

— Не знаю! — відповів Томир. — Розкажи дальше!

У його руках хруснула суха соснова гилька раз і другий, а на блідих ще устах показалася краплина крові, видавлена зубами з долішньої губи.

— З тебе говорить злість, молодче! — заговорив Судислав поважно і суворо. — Не називай дураком сього, хто вчинив те саме, що і ти ще й як радо вчинив би! Саме тому злотишся, що він, а не ти... се ясне!

— Милишся! я сказав се як Томир Вовчур із Вижні, дбалий про рід та його майно...

Губи Томира дрожали, а очі впилися в обтягнене міхурем вікно, відвертаючись від погляду Судислава.

— Оставмо се! — горячився боярин. — Ні яке майно не оплатить краси, а й ніяка краса не дасть добра, без злуки сердець двох людей. Се добро, се одиноке добро у світі! Знаєш ти се, хлопче?

Лице Судислава порожевіло, він оживився, видно бажав сказати щось більше, але Томир усміхнувся згiрдно.

— Ще ні! — відповів. — А й до того не розумію, що се все...

— Сейчас почувеш. Богдар завів молоду у своє дворище й забув про божій світ. Не дотримував як слід розділу майна по тестеві, тож і останки навіть розхитали сусіди, мійська голота, то що! Та проте бояриня веде життя на давній лад. Одяги, страва, вина, пахощі, все те мусить бути, як і давнійше. Жінка тіуна Ярослава з Перемі пля, її подруги та всілякі сусіди гостюють тижнями у Вижні, а тут круто... Нема кому сказати: Доволі! Богдар не має до того ні сили, ні охоти.

— Дурак! — повторив Томир.

З неохотою глянув боярин на гостя.

— За швидко судиш старшого від себе, — сказав, — а й до того забуваєш, що се твій брат. Невжеж у тебе за тих п'ять літ не збудилася туга за рединою... за сим добром, про яке ми ось говорили?

— Суджу швидко, але влучно! — відповів Томир. — Але правда і се, що я за сих п'ять літ пережив чимало. Мене зловили жидівські купці, які їхали у Ратисбону і гадали продати як євнука. Та ось, коли мене держали у заперті й морили голодом, удалося мені вилізти до вікна та кликнути прохогого монаха. Він на диво зрозумів мою мову і вдався зі мною у розговор. Слідуючої днини прибув із оружними монахами та кількома кнехтами ратисбонського буріґрафа. Одного жидя поставили перед суд і повісили, прочі повтікали, а я прожив аж до сеї пори у службі монастиря. Та по дорозі сюди, за Ряшевом покинули мене мої товариші і я їхав сам один. За-

блукався ще й до того, бо на пограниччі нема кого й про дорогу запитати. Кінь подох, а я ледви добився до тебе. Вибачай, що тобі швидче сього не розказав, але я так занявся судьбою брата, що мені се й на гадку не прийшло.

— Нічого! — усміхнувся Судислав. — А й тепер не допитувався. У безтямі балакав ти багато про монастир і питав за нашим Німцем Бовом із над Грушової кершці.

Легкий румянець промайнув по лиці Томира, а очі забігали неспокоїно. Він помовчав хвилю збентежений, а вкінці заговорив:

— Ах, так! Він виїхав... уже три роки тому...

— А ти знав, що він туди їде? Як так, то чому ти сюди разом із ним не вибрався?

Оповідання Томира не вдоволило видко Судислава. Він почав приглядатися гостеві з під ока, і добре замітив збентеження та румянець. Але вмить опанувався запитаний.

— Бово, се саме той друг, що освободив мене з неволі і я постійно розпитував про нього дорогою. Мимохіть повторив я й тут своє питання у безтямі: Се бачиш, боярине, як у піяка найтайніці гадки вибалакуються аж у запою. Але ти скажи, будь ласка, коли можна буде приїхати у Вижню?

— А хочби й завтра! — була відповідь — Надходить відлега, сніги тавуть, але розкалі ще нема. Якщо ти здоров, то їдь!

— Поїду!

На маленьких санчатах, закутаний у ведмежій кожух, їхав Томир лісом. Сяльний, південно-західній вітер гудів та на виду пожирав маси навіяного снігу. Вузка доріжка, якою два коні в трудом волікли маленькі санчата, уже сірла і темніла, а саниці врізувалися глибоко у мокру

мішаниву снігу та піску, з якої складалося підложе. Олов'яні хмари раз у раз стадами пролітали по сірому небосклоні; здавалося, що синяві в'язе зовсім нема над світом, а намість неї окутало світ брудне рядно старця.

З переду сидів хлопчак, син одного зі судиславових підданих.

Ні Томир, ні його візник не говорили ні слова. Мовчки сунулися сани поміж деревами, а сутінь хмарного, лютневого дня заставляла обох подорожніх віддаватися власним гадкам. Та під час коли хлопчак із видимим вдовolenням виставляв лице на подих теплого вітру, на якого крилах прилітала у край Весна, Томир хмурился тільки й закутував голову у кожух. З його уст час від часу добувалися звуки, вельми схожі на проклони.

За хвилию мав він стати до очий брата, та сеї, яка колись збудила в його серці любов і бажання і навіки розділила шляхи Богдара і його. Божим допущенням оба шляхи знову сходилися разом. Чи знову вона має стати причиною спору? Чи ходить обом про неї, чи ні? Чи побідить один, чи другий?.. Ба, ся дитина!.

— Пекло, горюче пекло!.. Ні... вона не може бути для нього тим, чим була колись; се минулося, зітліло, згоріло у пам'яті страшних днів тривоги, у неволі, в чужині, у бруді монастирської аскези. Там вигоріли почування, а тільки пристрасти підмагав страшний батіг затвірництва, сліпого послуху — покори до дикого танцю кривавої мести та гнилої розпусти. Зі світа счезло усе гарне, привадне, усі надії на вдовolenня сердешних затітї, молодої, неспоганеної душі, остав тільки жар, який тліє у замкненій хаті, та звільна пережирася долівку, стіни, утвар. Відчинив вікно чи двері... гей! Як не бухне полум'я горі, не загуде

вихром, не пірве усього одним зривом погубного жару та не кине велетенським розмахом під кри-
ваве луною небо на пропаще!..

Поясвіло. Санчата виїхали з ліса на безліс-
вий склін горбка, попри який плила річка Вереш-
щиця. По той бік за невеликою гребелькою красу-
валося дворище старого Ульфра, забезпечене ду-
бовим частоколом та ровом. Щось дрогнуло в ду-
ші молодця, одначе він не піддавався вражінням.
Він знав, що серце щемить на спомин Вижні, бо
так воно здригалось і на чужині. Але каменіло
воно завсіди на згадку сих, що там живуть, або
колись жили... Так! Нагаїт старого Ульфра не був
другом нікому...

— Стій! — крикнув Томир на хлопця. —
Вертай до боярина, зложи йому ще раз подяку за
все добро, яке я від нього зазнав, а се ось тобі!

Подав хлопцеві круглавий, неправильного
виду срібний гріш, лишив шубу боярина на са-
нях, і тільки у своїому кубраку зіскочив на зем-
лю. З трудом завернув хлопець коні і вскорі счезли
сани за деревами ліса. Томир остав сам один.
Насунув клепаню глибоко на очі, смушевий ков-
нір підгорнув аж понад уха, так що ледви можна
було угледіти кінчик тонкого гострого носа. Від-
так сягнув до пояса, пересунув ремінь широкого,
короткого меча дещо наперед, попробував, чи
легко виходить із піхви і скорою ходою пішов на
вперейми у острог.

Ліниво пливуча Верещиця дримала ще під
ледом. Швидко перескочив Томир на той бік, а там
і підійшов до фірточки, яка вела у сад. Вона була
зачинена, але біля неї росла береза, під якою
любив сідати небіщик батько, коли ловив рибу
у річці. Дивним дивом сей понурий, грізний чо-
ловік любив ранками бавитися ловлею дрібноти
на маленькі гачки, а опісля годувати нею дво-

рові утки та коти. Тому й не велів зрубувати берези, хочай вона росла біля самого частоколу. Ще дитиною користувався нею Томир, коли батько не дозволив йому за кару виходити з дворища, а й опісля нераз чіпався навислого гилля, щоби ніхто не замітив його нічних прогульок. Навіть брат не знав про них і не знав про березу.

Наче десятилітній хлопчак мигом найшовся Томир у гиллі. Оден смілий скок і він опинився на частоколі; другий і вже ступав по непорочній сніговій пелені у сторону дворища.

Біля задніх дверей не було нікого. Тихо, наче злодій, всунувся Томир у батьківське посілля, а серце било йому як молотом. Питома воня шкіри та сухого зілля обдала його. Він знав, що тут у сніги висить чимало віночків пахучого жнива торішньої Спасівки, а на полицях лежать щити, нашиті плитками та персями шкіряні каптани, сидла, то що. Але ще другі, незнані пахощі домішувалися до сих звісних.

— Ладан, амбра! — майнуло у Томира. — Видко вона...

З кімнати на ліво доходив веселий сміх дитини, яка грається з мамою, а по хвилі почувся попри них і низкий, грубий голос мужа.

— Се він!

І туди звернувся Томир, але станувши біля дверей замітив, що голос брата доходив із іншої кімнати.

— Ага! Він у передній! — шепнув і поклавши сильно двері, ступив на поріг.

Тут аж занімів. Уся світлиця, де колись не було нічого крім збруї по стінах та вязок із ціннішими футрами, змінилася була до непізнання. Довжезний стіл, застелений узірчатою скатертю, стояв по середині, а біля нього лави, покриті коврами. Стіни обвішані паволокою, а від низкої

стелі звисали на дрібних ланцюжках грецькі золоті чи золочені лампади чудового виробу. У вікнах видніли сочкуваті, зелені скла у респітчастій оловяній рамі, а різблені та металем викладані скрині стояли довкола стін. При вході товпилося кількох людей, видно слуг, яким Богдар давав прикази.

— Ти, скарый Госте, вели обставити Чортову яругу від Червоного верха. Там завелися вовки й вони ждуть тільки марта, щоби відвідати наші вівці на поляні. Сеї ночі був я в ночі на горбочку і чув виразно виття у тій стороні.

Старий, сивоволосий але кремезний ще дід похилився до боярських колін.

— Не во гнів тобі, боярине, але ледви чи се тобі вдасться. Там від Червоного верха, Мокош... чи пак св. о. Никола хай береже нас перед своїм стадом, — унадився вовкулака. Докл Мокош пильнувала їх, доси вони зайчиками та сернюками вдоволялися, а тепер не те стало. То й не знаю...

— Верзеш! — grimнув боярин. — Вели кожодому почепити хрестик із ялівцю, то й вовкулака не причепиться.

— Може краще осиновий кілок... — замітив несміло старець.

— Про мене! — а тепер ідіть обідати!

Жваво вийшли всі зі світлиці, кланяючись бояринові. Остав тільки Томир біля дверей, закутаний у свій кубрак і в шапці.

— А ти хто і чого хочеш? — кинув боярин.

Одним махом скинув Томир шапку і кубрак та підступив на два кроки до брата.

— Перуне! — скричав сей, подавшись у зад, — Томир!

Він зблід увесь, а руки дрожали йому як у пропасниці.

— Перуна кличеш, поганче? — закпив Томир. — Дарма! Перун тобі не допоможе, як і Єгова не поміг. Мене видиш спомагав Господь бог Савваофт і я остоявся против одного й другого. Ні поганин, ні жид не вбили мене... Я туг!

— Так, ти тут! — Братчику! — крикнув Богдар нагло, витягаючи руки, — вітай, вітай у батьківському посілі. Гей! Жін...

— Тсс! — спинив його Томир. Заки мене обіймеш, покажи руки, чи в тебе нема ножа, пробити мене від заду. Жінки не клич, бач хочу хоч перший кусок їзисти безпешно. Хаї вона не знає, кому ладить обід, щоб ще не стався для мене останнім. Ха, ха!

Богдар опустил руки і сів на лаву.

— Не розумію тебе, брате! Як можеш мене помовляти про зраду або убіство? Завіщо обіжавш мене вже при вході у дворище? Чи ще не забув нашої суперечки зперед п'ятьох літ? Мині видиться, що весняні й осінні води уже де-сятькратно розмили їх.

— Зраду, Богдаре, змиває лише кров зрадника. А ти хіба не стаєш вибіхуватися, що продав мене жидам, як Йосифа в пустині. Змиває її й покута, та сеї у тебе годі надіятися перед смертю. Аж на санях станеш битися у груди га вити про милосердя. А пока... я тут! Мені двадцятьпять літ, у мене право до половини твого майна і я прийшов по неї.

Наче багогом підтягити зрівався Богдар

— Добра? Якого добра? Яке тут добро? Піски, ліс, вода, глуш, вовки, звірина, а гроша...

— А се що? — спитав холодно Томир, указуючи головою довкола себе.

— Се... се придане Єлени!

— Брепеш, братчику, за нею дістав ти тільки таречу торбу та ляцьке віно. „году... і колі-

но“! Се купив ти для неї, не перечу, але на які гроші?

— На мої!

— Твої і мої! Сеж куни, білки і бобри з наших лісів і в мене є право до них.

— Ха! ха! чи може її до Єлени? Вона теж їсть „наш“ хліб? Ні, братчику! Не дістанеш із мого, чуєш? із мого посілля ні мисячого хвоста! Сиди, їж, спи, полюй, бігай за невірними дівками скільки хочеш, але від могог варя тобі! Знай, що в мене є ще одно добро, побіч гроша. ось воно.

Лискавковим рухом видобув із під киреї меч. Та в сю мить і Томір відскочив два кроки в зад і тугий франкський меч заблестів у сутіні кімнати синявим рефлексом.

— Богдаре, а копа? — крикнув Томір. а з очей сипалися іскри. — Ти ні в Польщі, ні в Німеччині, ти на Русі! Тут нема злочипу без кари!

Богдар виглядав страшно. Підпливні кровю очі сверкали люто, губи дрожали та кидали градом прокляти разом зі слиною. Він увесь присів, скорчився і котячими рухами намагався зайти брата від дверей.

— Ха! ха! ха! — хрипів, — ні, ти не на Русі, ти у Вижні, де її чорт у болоті не найде твогог волючого трупа. Одержиш жменю піску у свою прокляту хавку, ось тобі її уділ. Побачиш що краще, чи ляцьке віно, чи... Га! маю тебе!

Одним скоком перемахнув стіл і найшовся біля дверей.

Але Томір спокійно заставив себе скринєю і сів на лаву.

— Не роби дурниць, братчику! Чи ти гадаєш, що я з неба впав у Вижню? Я від Судислава із під Червоного верха. Якщо не буде від

мене вісточки до завтра, так копа приїде мене
шукаги. Ти не віриш? Гаразд! Пішли спитати!
З під самої хати відправив я санки назад, щоб
тобі зробити несподіванку. А тепер...

Тут відсунув скриню на місце, сховав меч
у піхву і сів до стола.

— А тепер подумай, що за убійство ти пі-
деш на поток а усе твоє майно на розграблення,
підчас коли я правлю тільки половину. Подумай
се і вели подавати обід, бо я бач уже дещо про-
голодався.

З брязком упав меч Богдара на поріг, а він
сам на лаву. Пальці рук уплів у густу, дещо си-
віючу уже чуприну і мовчав добру хвилю. Коли
підняв голову знову, лице його постаріло
о яких десять літ, а у червоних очах склилися
сльози.

— Брате! заговорив благальним голосом.
— А з чогож виплачу тобі половину? У мене са-
мого пужда...

— А мені яке діло? Ти мечем гроиш, я сам
боюся не нині то завтра намість моєї пайки
отруї, ножа, вогню, води. То може радити ще тобі
стану? Вкради, убий, а дай! Ось що!

— Забудь, братчику, обиду! Забудь хоч на
хвилину. Се кров у мені заграла. І ти і я... Вов-
чурі. Ми вовки, не коти, щоби някати та лиза-
тися. Порадь мені сам, пожди, може де яка війна,
виправа, то що... роздобуду, віддам, а так бачиш,
жінка богацького роду, добра, кохана...

Дикий біль скорчив черти Томтра наче пашу
раненої звірюки...

— Гаразд! Вели подавати обід! Після обіду
пораджу тобі, що робити, а обловимся і ти і твої
і я...

III.

Перші хвили обіду минули без слова розмови, без яснішого погляду, наче поминки по мерцеві. Аж десь у половині з ломотом перевертаної утварі, з криком та тупотом маленьких але сильних ніжок, убіг у кімнату над вік розвинений хлопець-триліток. З діточим лебедізням кинувся до батька та з трудом але й зі завзяттям став спинатися по носі на коліна. Мати хотіла його спинити, але дитина не звертала на неї уваги.

Бистро глянув Томир на дитину та її маму, їх очі стрінулися, а злобна усмішка промайнула по лиці молодця

— Лиши його! — сказав Богдар, і ніхто не сказав би, що м'яккість і ніжність, які звучали у сих словах, вийшли з уст так злючої, грубої людини, якою був боярин із Вижні.

З голосним окликом радості хлопчина став ложкою сягати до миски зі стравою і показувати, як батько їсть, а там вчепившись за батькову бороду, станув йому на коліна і виліз на стіл.

Тому всему приглядалася няня, стара Акма, невільниця, яку здобув був колись на Ятв'ягах старий Ульфр.

Але бояриня з негодованням сказала:

— Постав його на долівку, боярине! Возьми його, Акмо! Ось він поляпає скатерть, а то й позтягає усе зі стола. Не люблю, як дитина між старших лізе.

Мимо окликів невдоволення Акма забрала хлопця.

— Богдар видко забув, як виховували нас! — засміявся Томир. — У нас не було світу поза обійстям. Ха, ха! Кождий із нас тікав від батьківських кімнат наче від зарази, а йшов туди лише по нагаї, якщо провинився

— А чи се добре було? — спитав Богдар. — Надто богато у нашому роді сили, нахабности, завзяття, холоду, злоби, а все те тому, бо ми чужі ставали нашим батькам. Я не хочу, щоб мій Ярослав згадував лихом батька та його світлицю.

Томир не відповів, а коли Єлена глянула на нього, аж злякалася: така безодня гніву, злости, зависти світила у чорних очах гостя.

Подали вино, до якого Єлена була навикла і тому не бракувало його ніколи у Вижні. Богдар підняв чарку на повітання гостя і Томир з усміхом та солодким словом прийняв її. Все таки розмова не клеїлася і Єлена швидко покинула обох мужів над збанком та чарками.

Як тільки остали самі, вмить вернув на лице Богдара вираз пригноблення та тоски.

— Ти сказав, — начав запинюючись, — що знаєш для мене раду; говори!

У очах Томира блеснув жовтявий огоньок.

— Звісно, що знаю! Я не зі сих, що хапаються за меч, кричать, скачуть як звірина на привязі, а опісля лижуться наче вибиті собаки... я додержую сього, що скажу...

— Не кпи! — почервонів Богдар і поцупро глипнув на брата, — я не раз жалую і слів і діл, та проте у мене буває й одно і друге...

— Грозиш, чи просиш?

— Прошу, але не милостині, а поради, бо на Перуна, попросиш ще ти... пощади!

— Ха! ха! знову слова?..

Богдар поблід і скреготячи зубами, переводив дух. Томир глядів на нього, наче тенетник на змагання вовка, який подохаючи у ямі на палі, береться зубами гризти убітче вістря. Вкінці кинув сухо, коротко, ворожо...

— Так у тебе єсть гріш? Якжеж ти маєш серце відібрати в мене моє останнє? Ти, баршнику! На Дива! Проклятий се видко рід Ульфра, коли намість давніх Вовчурів ляжуться у ньому фальшиві срібляники! Де твоя честь, смерде? Ба, її смерд не викидав би брата з посілля, маючи достатки...

Задихався, почервонів, втомився.

Томир непорушно слухав його слів, як проповіди.

— А чи смерд продавби брата, щоби відібрати у нього його половину? Се ти, братчику, торгував, не я, а опроче беру свою половину, бо вона моя, а купую твою, бо маю за що. Заплачу добре, а ти не копирсайся, тільки бери, доки даю. А я даю, скільки захочеш; мині Вижня треба...

— На віщо?

— Не твоє діло!

— Якто не моє? А Вижня віби чия?

— Наша.

— Ні, моя! Моя, бо я голова родині, не ти, і я відповідаю за се, в чії руки піде батьківське добро.

— У мої! Після твоєї смерти головою буду я!

Погляди обох братів стрінулися як два мечі. Богдар став ходити по кімнаті туди й назад. Червоність сходила звільна з його лица, але вміру сього вільнів і його крок. Вкінці здержався у проході, а Томир зі здивуванням замітив у чертах брата той сам вираз, що перед обідом. Важко як старець опустився на лаву і закрив очі руками. По хвилі заговорив, а в його голосі дрожали сльози.

— Ні, брате! Не можу продати тобі своєї половини, сеж мій хліб...

— За франкські гроші, які тобі заплачу, купи собі друге посілля.

= Ох, ні! Гроші вмиють розійдуться. У мене різні довги у Перемишлі, Тереховлі, Луцьку, між околичними боярами, то що. Якщо одержу двійну вартість цілого посілля, то може заплачу усе, але сам хиба піду у грідницю якого князя, або осяду ловцем на Волині, чи Поліссі... Се неможливе!

— Ха, ха! — засміявся Томир. — Узявши гріш, счезни як Печеніг у степовій траві, і поминай, як звали! Заки розпитають, де ти дівся, то у тебе вже й розробиться майно. Воно давно булоб у тебе, та тут на пісках сам кесар із Візантії зійшовби на старці, не то чоловік одної з його підданок...

Богдар здригнувся.

— Можу вбивати, грабити, бо се буває деколи між боярами, — сказав, — але обманювати не гадаю нікого!

— А мене, то ти не обманув?

— Ні, я тебе погубити хотів, а се зовсім инше діло. Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів як рід соколів буває по блакиті над смердами, огнищами, гріднями, ізгоями, рабами.

— Горда з тебе штука! Не глибоко видно сидять у тебе науки патра, чи пак попа Кипріяна, — кпив Томир.

— А ти, ніби думаєш інакше?

По холодному, насмішливому лиці Томира промайнуло збентеження.

— Що я думаю? — спитав. — Богато дечого, та се не твоє діло.

Замовк, але видно крізь голову пробігали йому всілякі гадки, бо брови зморщилися глибоко, а рука ритмічно стукала об стіл. Богдар мовчав також і вдивляючись у темніюче вже вікно, снував далі свої сумні міркування.

— Продай! продай! — заговорив вквпці; — чому? продати можна, але не за гріш! Заплати моїх вірителів, купи мені друге посілля сам, а я переїду куди захочеш. А так? без гроша у калиті, без куска землі, без крівлі над головою, без поліна у холоді зимових вечерів... Томире, брате! Яб не завагався от тут при твоїх ногах виляяти крапля за краплею усю кров, перетерпіти усі муки византійських чи ляцьких катівень, але почути з маленьких усток дитинки: Тату, я змерз! я голоден! Почути плач, гіркий плач дитини нуждаря.. На грецького сатану, на Альбів та Ніфлюнтів батька, на Змору та Чорта, хай Перун спалить тоді весь світ і мене, хай гине все... я... я не могу...

— Чи тільки про дитину йде тобі, Богдаре? — спитав Томир, прикусивши губи, з огнем у очах.

Богдар замнявся, але по хвилі потер чоло рукою і сказав шепотом:

— Так! Тільки про неї. Вона мов життя, мов будуче. Тамто... минулося!

Важко перевів дух і знову повурив голову у руки.

— Так продай мені і її... Ти знаєш... я тоді..

Голос Томира сичав наче гадюка. Його очі світилися у сумерках наче вуглики. Дріжача рука розпаленого бажанням мужа дотикала плеча Богдара.

Здавалося, з тіни комина виповзує ось страшна на лилика схожа потвора і своїми вогкими, ховзкими крилами обіймає усю статъ Богдара... Су-теніло.

— Ні! — відповів по довгій хвилі. — Ми разом завинили, разом і терпіти мемо. Ми звязані зі собою, не дам її нікому... навіть тобі!

— Ти не олобився, значить не любиш вже її! — намовляв Томир. — Віддаш її мені, кло-

поту збудешся. Чимало жінок на світі буває, а ти старший, тобі молодшої треба. При ній і сам від-молоднієш і поведеш її так, як тобі треба. А тут було напротив...

У п'ятні не помітив Томир зміни на лиці брата.

Богдар вмить випрямився як борець, що упадаючи під ударами, углядить незакрите місце на тілі свого переможця і береться ухватити туди обломок меча.

— Ти не любиш її, брате! — говорив Томир далше, — але у тебе вросла у серце покора перед її красою. Ти мусиш додержувати, що обіцяв її там над Сяном, у місяшних ночах п'ять літ сьому... Я не обіцявав нічого і я зумію вдержати її в руках... для тебе вона мукою, для мене буде розрадою, забавкою...

— Звісно, що така жінка як Єлена се справді тільки забавка. Життя з нею нема! — заговорив Богдар, а його голос був спокійний і діловий. — Але в мене дитина перша і хочай із жалем, то все таки може подумаю про твоє бажання інакше, як думав досі.

— Еге-ж, подумай тільки! Я постараюсь одлекпити і її заміну. Вона це любить ні тебе, ні дитини.

— Ти, ...ти як знаєш?

— Я бачив се при обіді. Вона думає тільки про своє.

— Се правда! — Богдар зітхнув важко. — Паволоки, пахоці, застава, пири, строї, дорогоцінності. Та все таки вона... краса мого життя...

— Красу купується золотом!

— Ба, сього, що чуло колись моє серце, не купити ніхто! Одначе лишім се! Ти скажи мені, відкіля у тебе взялися гроші?

— Ось послухай, розкажу!

До пізна в ніч сиділи оба брати при огні і пили вино. А опісля спали довго і аж около полудня другої днини виїхав Богдар верхом у Перемишль. Томир остав у Вижні з Єленою.

IV.

— Завіщо ви вчора сварилися з Богдаром? — запитала Єлена Томира, коли боярин заховався за першими деревами ліса.

Томир не відповідав. Він наче потонув у згадках, чи мріях, наче згубився у міркуваннях, або у смутку понурого краввиду, який розвернувся перед його очима.

Від учера потемніла біла пелена снігу, темно-зелені верхки сосон ярко відбивали від червоних пнів, не було ще зелені підлога, не було свіжих, ясних пупянків на кінцях гильок, а з посірілого снігу підіймалися такої самої краски опари і зливалися зі захмареним овидом у сіро-тьмаву, понуру, невідрадну суціль.

— Завіщо? — повторив по хвилі. — Ти не знаєш? Не чула, як не ухом, то серцем?

З під ока, але уважно глянула Грекиня на молодця. Русяве, кучеряве волосся обдавало його молоде лице наче сяєво ангела, в очах миготіли іскорки скриваного жару пристрасти, з цілої появи так і били молодеча міць, розмах, свіжість. Високо підійнялася грудь молодой жінки, легкий румянець скрасив матові ягоди, чорні як крило крука чудово нарисовані брови піднялися вгору аж під золотисте чільце, а легкий усміх завітав на повні, коралеві усточка.

— Якто, то він ще не забув?..

— Ні, не забув! Ні він, ні я, а бачу, що й ти не забула.

— Я то? Звісно, що ні! Я не забуваю ніколи веселих подробиць диточого віку.

— Діточого?

— Ну так! диточого. Чей же не було тоді перед п'ятьма літами чогось більше між тобою, мною та Богдаром!

— Не було, кажеш? А я завіщо карався у неводі сих п'ять літ, як не за сю діточу сварку?

— Якій неволі? Що ти верзеш? — дивувалася Єлена. — Якщо тобі було важко на чужині, то сьому винен ти сам. Треба було заждати тут... Хто знає, — тут молода жінка відвернулася від товариша і пішла до дверей, — хто знає, може не булоб скалося мое життя так, як ось склалося на ділі?

— Ах, то ти не знаєш! — догадався Томир. — Ти не знаєш, що за твою красу продав брат брата проґажим купцям на ганьбу й неволю? Ти гадаєш, що я по волі...

Живо відвернулася Єлена до нього, бліда з лискучими очима.

— Що ти кажеш, Томире, він таке вчпнив? — крикнула. — Се неможливе!

— Неможливе? Ха, ха! Ходім у хату, братова, тут вогкість прошибає тіло до кости, а то й люди глядіти муть на нас.

— Ах, сі люди... Не стоїть про них і говорити! Се товар, не люди!

Увійшли у світлицю і сіли біля комина. Ярослав, який грався на долівці куклами та возиком, жваво позбрав усе своє майно і побіг у челядну.

— Як батько дома, дитина нікому проходу не дає, — сказала мати, дивлячись за хлопцем, — якжеж батька немає, то й його наче й нема. Притихне, зашиється у куток, пропаде!

— Видко не чує за собою перемоги! — засміявся Томир.

— Він? Так, се вельми розумна дитина! — сказала Єлена якби з жалем.

Бистро глянув Томир на жінку... Так! Богдар не любив Єлени, бо вона за мало добра вносила у спільну скарбницю домашнього щастя, а за багато забірала його для себе одної. Та ось видко і вона не любила чоловіка, а тут бачив, що і дитина її рівнодушна. Чому саме?..

Щось засміялося в душі молодця. Але не був се сміх радості з близького сповнення задушевної мрії, з якою молодець задивлюється у провідну вірку життєвого щастя...

Він розказував, вона слухала. Усміхалася при оповіданні про сердешну муку молодого серця, коли то Томир рішився землю й небо порушити, щоби тільки дістати її. Сміялася, коли Томир повторював слово в слово свій спір із братом. Вони оба бажали перевиспити себе у зображенні гаразду і щастя, якими їх любов мала окружити вибрану дівчину. Коли одначе діло дійшло до погроз та лайки, порушилася неспокійно й відповіла:

— Ба, усякий із вас обіцює, присягає на меч та кости батьків, що отворить жінці земний рай, обдасть її усіми роскошами світа, сповнить усі її бажання, а там і покажеться, що сей вимріяний рай се... буденщина. Темна, сіра буденщина, у якій меркнуть і самоцвіти і паволоки, тратьять арому і пахощі і вино! Гей!

Взяла білою, виплеканою рукою поліно, яке лежало під печєю й укинула у багаття. Сніп іскорбухнув у гору, наче дав вираз озлобленню томленій буденщиною, палкій душі.

— Для досвідного мужа, який багато пережив на віку, являється буденщина раєм. А я бажаю руху, веселости, блиску, життя. Бо буденщина, то смерть! Ось Богдар любить мене, що

тільки захочу, дає мені, але з Вижні не рухається. А я, наче ся пташка у клітці бачу, як колишні мої подруги цорхають по зелених галузках веселого, пестроцвітного саду. Разураз снуються перед очі волос та лице мого чоловіка. Чуб був колись то темний, буйний, м'який, пахучий молодістю, моторністю розгуканого, благородного жеребця. А тепер? Що рік прибуває на його лиці брижок, краска ягід ливяє, жовкне, сіріє, мов ті ясені осінню. Щораз то більше сивого волосся просвічує на голові мого товариша, а темне вилазить, губиться десь, пропадає. Геї! Він найшов спокій, якого глядів, найшов свій рай, але я, що бажала життя, — ні!

Злісний усміх блукався по лиці Томира. Правду бач казав колись то патер Бово, що безглуздя жінок буває більше навіть від їх примхливості та похитливості. Ось як платила Єлена Богдарові за скапане життя! Ха, ха! Тим краще для Томира. Тільки дурень глядить у жінки більше, чим вона у ньому! Вона ось жеребцем захоплюється, звісно: самця, ну і... нічого більше!

— Чому ж ти, Єлено, у сю днину, коли я розпалений першою любовою, яку колинебудь відчував, брався відбити тебе у брата, не пішла за мною? Тиж знала, що він о десять літ старший від мене, що він тобі не рівня, що я, а не він тобі під пару?

— Ти, Томире? — здивувалася Єлена.

Дрогання у голосі молодця зраджувало пристрасть, яка його обхоплювала, наче полум'я куц ялівцю. Лице паленіло, у чертах лица малювалася буйна сила почувань, наче сила вітру на гладкому зеркалі озера... Ось у сій жгучій пристрасти розцвітали макові цвіти палкої роскоші, шаду, забуття, після яких остає, що правда, в руках всохле бадило, але в серці. Ах! солодкий, тужний спо-

мин. Усміхнеться не раз до нього душа у майбутньому і скаже: „Було за мною терня і гіркий полин, але її були квітки між ними. Се не те, що млаво, тухло пахуче сіно буденщини!“

А Томир говорив далі:

— Так, я, Єлено! Я і тільки я! Навіщо мені скривати тайну, яка розриває мені груди і після п'ятьлітньої дрімоти будиться, наче сплячі велетні-Грімтурси, про яких розказувала мені колись моя варязька няня. Ся тайна принесла мені колись неволю, тепер повинна принести месть, Єлено! Ти мусиш бути моя, всупереч світові й його ладові! Ми молоді, життя ось зацвіте перед нами наче майський луг, оставимо поза собою усе старе, зів'яле, усі пережитки минулої осені, хочби між ними мав бути і Богдар...

Зін ухопив її руку і здавив сильно, сильно, до болю... лицем нахилився до неї, а її повкове, чорне волосся діткнуло його уст. З чотирикутного вирізу „мірти“ виглядала повна, рожева груди... і нагло, несподівано почула жінка, як рамена Томира придавили її, мов пришрубник, а гарячі уста прилягли до її шиї. Вирвалася з обійму, збентежена, неприємна, близька плачу! Слова, гадки, почування жінки, а злочинне діло... се не одно!

- Що ти, тварюко? — начала тихим, схвильованим голосом. — Ти зраджувати берешся довіря брата, поганиш хату і рід, із якого сам вийшов...

Міжтим Томир прочунав. Силою здавив у собі збунтовані страсти і засміявся тихим сміхом спокусника, що певний побіди над останнім сумнівом спокупеного.

— Ха, ха! А чи знаєш ти, що сказав мені брат, коли я обвинив його про зраду? Він сказав: „Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів мав бути совцем!“

А чи я роблю що друге? Чи не те саме радіє сам Богдар? Не дивуйся отже! Прещень мені ялося дати почин, а не тобі, бо ти жінка, а не я, між обоє мусимо зійтися швидко, чи пізніше...

Насміх у голосі Томира видно зобидив Єлену більше ніж поцілунок. Наче клеймо, пекло на шії місце, якого доторкнувся устами. Кров ударила їй до лиця.

— Мовчи, поганче! Ніколи не буду твоєю, навіть по закону, не то що! Ти зобидив мене. Яж не рабиня, ні повія. Хто я, скаже тобі Богдар. Він сторожем моєї і своєї чести.

— Ні, Єлено! — відповів Томир, встаючи. — Ти не божися, бо ти вже моя і я возму тебе, коли тільки захочу, якщо прийдуть мої скарби із заходу.

— То ти гадаєш, барипшвику, що купиш Єлену, дочку Лапсаря за гроші? Ха, ха, ха! Ти старче, ти вітрогоне, ти...

Вираз глибокого спочування відбився на лиці Томира.

— Жаль мені тебе, Єлено, невимовний жаль. Вибачай мені молодому, закоханому, п'яному... Яж не знав, що Богдар тобі нічого не казав... про...

— Про що? — спитала жінка і рівночасно щось здавило їй серце, мов кліщами:

— Про наш уклад, умову..

— Уклад? умову? про мене? Яку? Ох, Господи!

— Він відпродав мені свою половину Вижні і... тебе! Чи ти ще нічого..

Живо скочив наперед і обняв рукою молоду жінку, яка бліда, наче січневі сніги падала на долівку. Зложив їй вигідно на ведмежу шкіру і гукнув на Акму.

— Поможі боярині! — сказав, — їй замлоло!

Вийшов і велів осідлати собі коня. Коли по хвилі боярня прочуняла і спитала про нього, не було його вже у дворинці.

V.

У маленькій келії біля Грушової крипці серед глухого праліса сиділи при огні Томир і високій, худий, бородатий монах у темнобурій рясі. На задній стіні хати, при якій виднів малий, біло накритий столик із кивотом, висів великий, чорний хрест. У мигтячнх блесках огню маяла та хвилювала туди й сюди чорна тіль хреста, наче крила якогось велетенського, дивовижного лилика.

Оба мужі говорили мовою Франків, а Томир орудував нею зовсім поправно. У його виговорі не було навіть питомої Славянам м'якості, видно віджила й відізвалася у ньому кров Ульфра у наслідуванні Германського говору.

— Дратує мене, молодче, — говорив монах — твій світський, а ще й єретицький стрій, дратує рум'яне лице мужа, який видно забув про правила святого отця Венедикта із Нурзії та калявся скоромною стравою на загибель нещасної своєї душі.. Горе тобі й мені, що приймаю тебе під убогою але чистою кривлею затвірника!

Шокірно схилив молодець голову.

— Не суди послушника, отче! Я сповняю у сьому приказ єпископа Реґінгарда. Він наказав мені лукавити перед єретиками й поганями, бо святі наміри виправдують лож і облуду. У майбутньому монастиреві у Вижні чейже не забракне свистячих ременів до покути, а заслуга вміниться мені у вічну щасливість.

— Ба, єпископ Реґінгард — завважив суворо монах, — не забув ще роспустити та облуди дав-

них, страшних часів, коли то монахи наче поперебірані ляїки, пили, гуляли й чужоложили у затворі. О ридор! Горе душам у Гевві, горе сим, що налігавшись Арістотелів та Гораціїв, гадали працею та мертвою латинською книгою ширити світло! Горе! Ось де світло, ось де просвіта, заслуга, спасіння!

Вказав рукою на велетенського лилика на стіні, а там підняв зі землі пагаф зі сімома ремінцями, на яких причіплені були олов'яні кульочки та зелізні гачки до продирання шкіри.

— Бийся в груди, грішнику! — крикнув. — Вий чолом об долівку, хаї прокляте стерво завне собакою під бичем духа, хаї пропаде спокуса, тікаючи з твоєю кров'ю! Га! краще розлий її в грязюку, краще зігний за життя, ніж має гинути твоя душа!

Послушно упав Томир на коліна перед хрестом і довго бив чолом та молився. Коли устав, приблідло його лице, замарався одяг, помутніли очі.

Тепер говори! — велів монах, ставляючи біля вогню глечик із вареними сушеними грибами та житній сухар.

— Не буду їсти, отче! — звився Томир, з винуватим усміхом пістника. — Ти зворушив моє засліплене серце і я обітую два дні сушити й бичувати спину, бо бач чую, що вслід за бажанням напитків та наїдків прийдуть ще й нечисті похоті, а що тоді?..

— Добре робиш, брате Клименте! Горе людині, на яку наче лев у пустині, чатує диявол...

— Єпископ порозумівся з Болеславом і сей дав гроші. Він загадує повязатися ближче з Володимиром, бо після його смерті настане розвал, розпад, безладдя, та чимало вдасться тоді ухопити сильному. Свята римська віра, яка йтиме

за сею силою, як хрестовидна ручка за гострим мечем, водвориться у богатих руських землях. Монастир у Вишні, се і для цього кріпость неабияка Тому тріох парубків і монах Зденко...

— Чех?

— Так! Вони привезуть скриню золотих солідів. Частину дав імператор Огон, частину єпископ, решту сам князь. Гроща багато, бо монастир має бути з каміння, з оборонною оградою та мурованими брамами.

— Чи аби безпечно буде їхати через Польщу? Доки нема на сій землі напих маркграфів та густо поселених міністерялів, годі тріом ратникам перевезти такий скарб. Сеж тисячі...

Засвітилися чомусь очі монаха, уста розхилилися дещо.

— Над ними буде Бог! — відповів Томир. — Він устереже гріш. везених на його хвалу.

Вміть скорчилося лице монаха. Ударився в груди, немов обірвати бажав щось у собі.

— Ресаві! ресаві! — заголосив і зірвавши зі себе рясу, став разудаз із вправою та страшним завзяттям шмагати сніжками та струнами вкриту, ропіючу спину. По лиці Томира пролетів вираз несказаної погорди та відрази, але він укляк біля бичівника та голосно молився, доки не скінчилася катуша.

— Бачиш, брате Клименте! — сказав задиханий та втомлений Бово. — Навіть на старого, досвідного затвірника приходить деколи покус а я став сумніватися про Боже провидіння. Молися, Томире, за мене! Ти видко невипяний у злочинах, які закидав я тобі та єпископові, бо Всевишній дав тобі віру й уповання у хвилині, у якій недостало їх тобі.

Томир похилився до плеча Бова.

— Не мелі своєю ничтожною, напів поганською душею перепинювати струю благодатній, як! пливуть із ран Спасителя на твою блаженну голову, отче! Твої слова не накличуть сатани гордошів у моє убоге, але вірне і щире серце. Ось прийми від мене се, що передав мені єпископ та видай потрібні прикази!

Він передав патрові у платину завинений зверток пергаменту з печатками, а сам укляк біля його колін, наче монах перед опатом.

— Що се? — спитав Бово.

— Грамота на опатство у майбутньому монастирі у Вижні. Жезло, інфула і перстінь, монстранції та орнати придуть пізніше. Їх привезуть німецькі купці з Ратісбони до Перемишля. Гроші придуть невдовзі, коли тільки усталиться веремя, а води опадуть. Зденко доставить сюди одно і друге разом.

Але Бово не слухав. Він розвинув грамоту і пожирав очима кожду букву, вималювану на пергаменті вправною рукою цісарського писаря. Пестрі та золотисті ініціали мигтіли перед ним наче самоцвіти скарбу Нібелюнгів, лице паленіло, блаженний усміх блукався на устах, а похилена стать випрямилася гордо і властно. У його уяві звучали срібні дзвіночки повбіраних у білі альби школярів, солодкі пахощі ладану і ялівцю неслися під кругле, романське склепіння, а гармонійний спів молодечих голосів заводив улюблену пісню опата „*Media vita in morte sumus*“. Ся пісня у найяркішому противенстві до молодости, нищить безпощадно усе, що не звязане з тьмавою аскезою холодних, вигорілих монаших душ. Вона підіймає під небо культ власти, а власть, се буде саме він — опат. Його всемогуче слово понищить східні церкви, на яких ще не почорніло дерево... Він погасить румянець на лицах молоді, похилить

горді голови бояр і князів, які так швидко зуміли примістити нову віру до старого звичаю. Він продре сю тоненьку плівку Христової правди, та розторопить мологом церковного ведеття світську життєву гординю усієї землі. Так! Бо він одинокий опат усієї Червенської землі, бо у нього одинока, Богом дана власть, бо власть, се — він!

Прочуняв. Махінально опустил грамоту на коліна, а коли завивав обережно її у платину, його зір стрітив питливий погляд Томира.

— Так, так! — сказав. — Бачу, що се грамота. Але невже імператор не найшов гіднішого сеї почеси... яж смиренний...

Лукаво блеснули очі Томира.

— Ти одинокий, на якого плечі можна було вложити сеї тягар, кавав єпископ до канцлера...

— А ти як знаєш?

— Я був саме на послуді єпископа у кімнаті, коли вони печатали грамоту.

— Ах, так! Встає! Клякатимеш тільки серед братії, бо тям се, що клякаєш перед владою Бога, якої жезло у моїх руках тільки через коротку хвилину земного буття... А тепер вертай у мирі до своїх, хочу остати наєдині з моїм уніженим серцем, з якого рветься горі молитва вдяки...

Томир устав з колін, але не брався відходити.

— Прости мені, високопреподобний, що не послухаю твого приказу, мушу одначе сказати тобі, що сатана не спить, а велике діло задумане тобою, в небезпеці...

— Пробі! Якій?

— Вчера вечером підслухав я розмову боярина, від якого купую Вишню, з двома звісними у всієї землі головорізами. Боярин розказав їм, що бажає продати мені землю, але гроші одержить аж коло Чесного Хреста. Не знати чому, відгадали

вони, що сума буде чимала, а до того у золоті, тому рішили засісти у виженських лісах біля Чортового яру, куди йде одинокий шлях через горбовину і... звісно що ..

Опат поблід і затрусився.

— Ах, щож мені тепер почати! — заголосив.

У мене нема ні лицарських служебників, ні навіть монастирських пахолків. Щож порадику на зду волю диявола та його поклонників?

— Не падай духом, високопреподобний! Божа сила більша від чортової, а вона дала тобі мене. Я вирятую гріш і твоє онацтво!

Бово підняв голову.

— Як саме? Хиба ляжеш на шляху й остережеш їдучих...

— Се пінащо не здалося! У напашників будуть стежі, а впрочім вони можуть і тут найти се, чого бажають. Чи ти і я оборонимо скарб від товпи?

— Так дай знати громаді... У вас тут мужики пильнують ладу самі.

— Копа карає злочинця, се правда, але кого карати й завіщо, коли злочину ще нема? Боярин, про якого говорю, має між підданими чимало прихильників... Се не лупіт-міністерияд, ні пляхтич із Саксонії чи Швабії.

— А князь, або княжий тіун...

Томир усміхнувся.

— І князеві і тіунові придається скриня золота, а ще й така, що була призначена на будову ворожої кріпости, — відповів. — Не гляди, високопреподобний, княжої опіки, бо наше богоугодне діло загалане якраз на погубу поганських володарів сеї землі. Сатана заквив щоправда їх очі на велич римської церкви, але не відняв їм ровуміння власної безпеки, бо ся безпека є безпекою і для нього,

— Правду кажеш..

— Так здається, високопреподобний, на мене! Я піду за злочинцями, виміркую час і місце нападу, а там поведу діло так, що при самій грабiжі пізнають злочинця мужики. Справу візьме в руки кона. Тоді відберемо наші гроші назад, а по закону дістаємо ще й Вижню, як відшкодування за грабiж. Ось що!

Довгу хвилю мовчав опат, вкiнці підiйняв свої сiро-сині очі на Томира.

— А не лукавиш ти випадливо, брате Клименте? Велика бач сила у дiявола, а грiшним життям дав ти до себе приступ Сатані!..

Вираз очей монаха був страшний. Він вложив у нього всю свою дорадливiсть, знання свiта і людий, усе уповання на чудесну Божю силу, яка певно громом або наглою смертю поразить у тисячкрать проклятого злочинця, що посягає по святий грiш монастиря. У цьому погляді були і неспокiй і трiвога і недовiрiя і неясність і.. захлапність. Будь Томир справді віруючим католиком, він не видержавби цього погляду. А так він тільки спаленів на лиці, уста його задрiжали, в очах засклилися сльози.

— Твоя воля або не воля, високопреподобний, — відповiв не зразу. — Тобі ялося приказувати і заказувати. . ти опат, я послухник-монах.. тобі вільно зобиджувати мене, а мені уже віднялося право гнiву і мести... Та проте я надiюся, що у сiй хвилині спокiтчував жертвою моєї чести усі грiхи, яких колинебудь допустився. Геть сатано; від мене!

Він укляк і поцілував руку опата.

— Рішаф, високопреподобний опате! — закликав глибоким, грудним голосом побiдника, який поборов змія спокуси. — Рішаф і вибач, якщо тобі не відповiм! Мені важко було і заслу-

вати собі, про що ти помовив мене бідного! Одначе як непевним є несповнений злочин, так нестоющим є й неоправданне підозріння про співучасть...

Опат видко застидався, дармо одначе глядів слів оправдання. Бач ширим було його покаяння, а неширим покора і вірність Томира, тому найшов боярин слова, яких бракло опатові.

VI.

Коли Томирові счезла з очей келія Бова, він плюнув з досадою в бік, а там і засміявся корогким сміхом людини, яка не має перед ким висказати причини сміху, а здавити його зовсім не може.

На заході навчився був Томир глядіти під тонку плівку клювіяцької аскези і мимо батогів, постів, молитов бачив під монашими рясами скрізь тільки таких самих людей, як у себе на родині. Мало того! З молоком матері, яка була руського роду, виссав він погорду до божкарства та святенницької облуди. Він звик уже змалку богів та святих „стягати на землю“, мішати їх у свої щоденні справи, вважати їх частиною побуту. Вітер, який віяв із гірзавської лаври, видавався йому заа того тільки вишколом, при помочі якого ловець обезпечує собі вірність собак. Він приучує їх приносити кинені каміньці, скакати через прут, ходити на задніх лапах, — а все те не задля самих шток, а на те, щоби собаки повинувалися йому на кожний кивок, ставю насакаували на вказаного ворога, а боронили свого господина, без огляду на се, по чийому боці правда...

Томир знав, що аскети в роді Бова, се тільки в вельми рідких случаях справді святі люди, довні самовідречення й любови. Сі немногі ви-

ріклися світа щоправда задля різних причин. Одні втерjali надію життєвого щастя, другі відвертали від світа у свідомі власної безсильності у боротьбі про існування, інші, томлені скритою недугою... Всі вони одначе були іноками у храмі буття, гідними як не любови, то принайменче пошани, бо їх поява несла добро, спокій, благодать, наче цілющій бальсам на пекучу рану смутку, жури, зневіри. Та ось довкола сих немногих, наче за благородним ловцем злючі собаки, ішли другі... велика, темна маса чорноризців, яких риза рівняла між собою у однецільну, могучу стаю. Вони крилися під багряним плащем чесноти святця, але в душі їх не було і тіни великого мужа. У них буйно грала кров, їх жерли змисловість, захланність, лакізмство, зависть, злоба, гнів; страстні бажання й похоти рвали серце... Покора аскези при кожній нагоді змінялася реготом дикої розпусти, який приходилося покривати підлою облудою, лукавити лицем і словами, кривити душею... А далі?.. Далі сивів волос, оралося лице. хилилася стать, а на місце давніх поривів жовч заливала старече серце... З облудника виростав злучий, нахабний каверзник, готов за власні, скривані колись злочини, післати на муки та смерть усякого, хто не вмів як слід укрити правди свого серця. А до того сі згіркілі зависники зпивали собі з деліток справжньої чесноти плащ духовної гордині та строїлися ним куди краще та яркіше самих подвижників. І вони то, а не святці були „во главі братії“.

Усе те передумував Томир, їдучи лісом і ніодна гадка, ніодно почування не вчинило йому закиду: „Се, що ти задумав, се обман, грабіж, погань...“ Разаураз підсміхувався тільки, а коли відїхав уже на яких чверть милі, то і посвистувати

став... але не церковні напівні, а пісеньки, які співали у підміських шинках вивтікавші з клявури клирники.

...Жовте, пінисте пиво ллється у збанки... зпід пальців товариша пливають скочні звуки струн... Довгий, худий, одитий у витертий ловецький каптан учень „внутрішньої школи“ бє по тонзурі присадкуватого грубого брата дверника й оба режуть під достріп струн :

... Vultus tuus indicat
Quanta sit nobilitas.
Quae in tuo rectore
Lac miscet cum sanguine...

Саме біля нього, між ним, а братом Зденком сіла така дівчина.

— Підеш? — питає його.

— А хочеш? — відповідає питанням віп.

— А хочби й до рая! — регочеться дівчина. На монастирськім левалі сіла доволі!

Гей, те монастирське сіно!.. А й потолочене порою бувало. . . . .

Покрасвіли ягоди молодця. Мимохить полетілі галки ген у дворище Богдара.. Єлена.. Томир зіпнів зуби.

— Вона жде мене! — погадав. — Коби тільки Богдар пвидче не вернув!

Потис коня і пігнав лісом, немовби тікав від спокуси, або... летів за нею.

А вона справді ждала його. Біля горючої ватри у світлиці ждала його звечерою.

— Жду на тебе як рабиня свогого господия! — сказала різко.

У її голосі звучали досада, злоба, але й цікавість. Мовчки сів Томир до стола, а попоївши, щойно звернувся до Єлени спокійно і поважно

— Вичуваю у твоїй бесіді сумнів і досаду і бачу вже, як ти з приїздом Богдара накинешся мокрим рядом на нього. Правда?

— Не твоє діло! Правда вийде все таки на верх. Або ти пробрехався, або ні, а як ні, то Богдар справді лукавить зі мною, або... або з тобою й обрехав тебе, щоби виторгувати більше гроша. Сьогодні, коли поверне, хочу почути правду і буду її знати. Ось що!

— Навіщож тобі ждати? І так правду скажу тобі тільки я і то по волі, а не він. Він під натиском не скаже тобі правди, Єлено! Ти подумай тільки! Ось ми обоє любимося поза його плечима і змовляємося на його загибель. Він дізнається про се від когось третього і накидається на тебе: „Скажи і скажи, так, чи ні?“ Щож ти йому відповіш?

— Га, привиди!.. Він знає, що я ніколи...

— Ні, не привиди! — перервав живо Томир. Ніхто не знає, на що зважиться жіноча лесть.. Коли про жінку лихе говорять, завсіди дещо правди є в сьому. Він ось питає, а ти, розуміється, відпіраєшся всього. Так і ти не добудеш правди від нього, а тому мусиш мовчати про все, що сьогодні ранком від мене почула..

Усміхнувся заклопотано і зі спущеними очима говорив запинючись далі:

— Бачиш, Єлено, я сам і не здогадувався сили, з якою моя давна любов заволоділа мною. Може тому, що се була й є одинака моя страсть у життю... Вона ось відізналася так мучою та такою хвилиєю наплила в серце, що дещо виплило устами. Прости мені!.. Прости, не дивуйся, не ремствуї, тільки слухай!

І він розказав їй усе, що знав про невідрадні обставини, серед яких силкувався Богдар вдоволити забаганки своєї жінки. Він глумився над

осоружнім підстаркуватим братом, який дурив її лелітками богацтва і сили, доки самому не достало терпцю і спромоги, доки приява його любові не стала йому мукою. Колиж прийшло і се, то він збувається її, а майно рятує для сина...

Довго мовчала Єлена.

— Ти правду кажеш, Томире! — відповіла вкінці. — Я замовчу, бож справді, за мало мав Богдар добра від мене, за багато я від нього. А воно недобре, коли таке діється. З часом вичерпується усе...

Томир почув, що ступав хибною дорогою, якою хиба тільки Богдар мігби був зайти у серце жінки, але він ніколи. Пригриз уста.

— Ха, ха, ха! — засміявся по хвилі.. — Невжеж ти бажавш зробити зі себе руську боярину у високих, дегтем мащених чоботах, вонючу баранячим кожухом га вяленою рибою, червону на лиці з посіданими руками, яка порастъся у валовій одежі біля нецок чи безрог?

— Якто? Що ти? — спаленіла Грекиня.

— Що? Ха, ха, ха! Вибачай, але годі мені опанувати веселість. Ось послухай! Якщо бажавш, то я вкажу тобі шлях твого майбутнього. Перш усього продай отсе все, — тут указав головою на розкішну обстанову кімнати, — продай і заплати хоч частину довгу! Усього не покриєш, бо хто бере у довг, той не питає про ціну і переплачує у трое... Опісля позбудься вина, коріння, розкішних одягів. Зимовими вечерами вимережай при смолоскипі недільну одежу собі й дитині, а чоловіка пішли декілька разів у город продавати звірячі шкіри, мід та віск, щоби виплатити решту. Постав між собою, а всіма подругами та друзями впроходиму стіну вбогости, а тоді.. тоді, кажу, на старости літ може твій Ярослав буде міг хоч в части захити так, як бажала жити його мати..

З острахом, широко розплющеними очима гляділа Єлена на Томира. Се, що вона вважала кінцевою потребою буденного побуту, мало бути тягарем Богдарові? Як так, то чомуж він...

Але Томир не дав їй скінчити міркувань.

— Сама бачиш, — говорив з усміхом. — що ти не сього світа жінка, у якому живе Богдар. Ось княгиня Анна. І вона виреклася блеску римського двора, вибулася лоґофетів, зостів, домовітків, пішла за чоловіком у холодний край Тавроскітів, але ласка її чоловіка окружила її над Дніпром такими самими вигодами, які мала над Боспором. Ваші грецькі жінки всі такі! Ось і Теофаню.. Кожда слухає приказу, чує серцем свого мужа, думає його головою, але за собою мусить везти у далеку чужину і частину рідної обстанови. Без неї вона вмирає... Так щож? Знає се князь Володимир, знаю я, знає і Богдар... Князь Володимир є володарем усієї Русі, йому не трудно вдоволити свою вибрану. Легко се її такому, у кого повна скриня солідів, як ось була у твого батька, або є в мене. Але Богдар повинен був вже тоді, перед пятьма роками спитати себе: „Чи по силам мені се, чи ні?“ Якщо тепер товче головою об стіну та призиває християнських та поганських богів у поміч, то винен тільки він, ніхто більше. Яж знаю, що ти, Єлено, як чарівна з лиця і статі, так благородна серцем, одначе щож із сього?. Князь не стане вигортати навозу із під коня, хочби кінь і подох, а княжна не стане хусти прати, хочби і для рідної дитини... Ось глянь! Богдар відступить мені тебе, як тільки прийдуть мої скарби із заходу. У нас на Русі таке бувало давніше, та її у вас торгують гарними невольницями ще її тепер. Усякий глядить такого, хто давби чудовий, коханий квітці потрібне її підложе та підсоння. Вкінці скажу тобі ще се: „Якщо поглянеш на мої

достатки і скажеш: „Мало“, так я відступлю від купна сейчас!

Вираз напруги счезав звільна з лица Єлени. Вона з властивим своїй породі спокоєм годилася в душі зі зміною, а очі переконували її, що се зміна не на гірше. Вона гляділа крадьки на молодця, стежила за грою його лица та очий, але й одно і друге було спокійне. Якби Томир попав був знову у п'яний захват залюбленого хлопчачка, вона булаб вміть збагнула його гру. А так його палкий порив зранку став тільки спомином... і то не прикрим!

Розмова поплила спокійнішим руслом. Томир переконував Єлену, що тільки рівновага і мовчанка облекчать її долю у майбутньому. Тут і там тепліший погляд, палкіше слово веліли живці догадуватися глибини чуття, покритого зрілим спокоєм свідомого ціли і доріг мужа. Вкінці впало питання:

— А чи великі ті твої скарби, Томире?

— Чи великі? не скажу, бо се заплата від римського цесаря та польського князя за важкі прислуги. Се гроші, якими я наповнив чималу скриню. Мені ніколи не ходило про них, то я їх не рахував; бач не займався ще досі купецтвом. Казали мені одначе знаючі люди, що за сі гроші можна булоб набути чималу волость, вимурувати високий, могутній замок, та обзавестися всіляким добром на довгі, довгі роки. Се княжі достатки, Єлено, а ти будеш над ними княгинією. Про тебе мріяв я там далеко на чужині, задля тебе промовчую зачин Богдара перед судом, але будь певна: якщо не властєся мені мирною дорогою вийти в посідацца твоєї краси і любови, так нема для мене шляху, яким не пішовби, нема злочину і насилля, яких не підняласяб моя рука. Богато дечого навчився я у бездольному життю, я вмію

шанувати чужі гадки і замисли, чуже щастя і горе, але не забудь і цього, Єлено, що я Вовчур... Так, я Вовчур, а твоє щастя і добро не біля пристаркуватої помани — Богдара!

Перед хатою счинився рух. Се вертав Богдар зі своєї поїздки. Замовкла розмова, а по хвилі увійшов у світлицю господар. Він весело звітався з усіма, та заки зміг засісти до вечері, яку велила подавати Єлена, у світлицю воіг із тупотом і гамором малий Ярослав та кинувся до оатька. Голосне, звінке леєдіння та нестливі слова оатька приглушили усе проче.

— Славко не хотів нізачо йти спати, доки не приїде тато, — оправдувала малого Акма. — Та ось я його сейчас...

— Лиши його! — відповів Богдар.

Він примістив дитинку вигідно на руках та став її розказувати за вовка, якому мійка відкусила ухо за кару, що був нечестливий. Раз і другий закигав хлопчина ще про се і те, а там залеедів на всю хату: „Покохай мене татусю! Добраніч!

— Добраніч, дитинко! — проговорив Богдар. Глибоко віддихнув хлопець, а там і заснув наче у кожусі. З виразом несказаної любови глядів батько на сина. Чому ввижався Ярослав високим, тугим парубком, гідним наслідником виженської волости, ловцем, борцем, оогачем... Ввижався і він сам, немічним дідом, який сидя на рундуці, стежить за щастям та гараздом свогоє єдиноєго...

— Дай Акмі дитину! Вечеря стигне! — різко збудила його Єлена.

Послухав, поцлував біле чоло дитини і віддав її няні.

— Уже маю двох потрібних мужів! — сказав до Томира, беручися за їду. — Се мої давні товариші з походів.

— Варяги?

— Один Варяг, другий таки наш, але оба головорізи як треба. Оба живуть тільки з ловів у Яворинських лісах. Пропутали колись майно, а тепер за сотку солідів продалися мені оба.

Томир кивнув головку і йв мовчки. Богдар уплітав на всі заставки, а в душі було йому весело. Злобно поглядав зпід ока на брата.

— Ха, ха! — подумав. — Якщо я заберу гроші, не понюхаєш їх ти, бож се буде моя добича, а за другу сотку солідів...

Блена сиділа насупившись, та порівнювала обох мужів, що сиділи проти неї. Богацтво, гаразд, розкіш, молодість Томира, ставали ярко перед її очима, у тінь западав сивавий Богдар з порораним лицем та навісною дитиною...

Тільки одному ввижалося щось прикре. Ізза стіни почувся нагло плач та крізь сон висказувані слова малого Славка:

— Не бий, не бий!

Йому бач снилася правда...

VII.

Вчасною, але сумною була весна. З мас нав'язаного снігу підіймалися сірі опари та закутували весь світ у понуру, тьмаву опону осінньої мраки. Зрідка тільки виглядало сонце ізза навислих хмар, та й то тільки на хвилину. Стрибог пов'язався з Дідом-Морозом та наносив разураз свіжі полки сірих небесних птахів, які закривали ясне обличчя сонця своїми широкими, безшумними крилами, крилами снігових та дощевих туч. Навіть у гарне верем'я не покидала глуха, густа мрака темного гилля бору. Вона чіплялася гострих шишок соснини, обсновувала їх мов паутинням та

ждала тільки, щоби зайшло, чи заховалося за хмару ясне совічко.

Сумно було у виженській волости і тільки ночами почувалися покрики всілякої звірини по лісах; сеж була пора весілля для всякої живини, пора завзятої борні для самців, пора наживи для виголоднілих вовків. А вовків розвелось чимало, тим більше, що весняна облава боярина не могла відбутися задля вчасної відлеги та роскалі. Цілими ночами чувалося виття десь від Червоного Верха, а відгомін громадніх ловів, які відбували хижакі на оленів та серни, перебивали соє одному. Навіть старі, посивілі ловці вагалися осібняком іти у ліс вечерами; ще ніколи не обзивався він до людей так грізними голосами, як у сьому році. Старі люди, які вправді шанували пового, княжого бога, але своїх не забували, пізнавали по ріжних познаках, що щось велике її грізне коїться у волости, або її у цілій країні. Вони заходили до ворожитів та ворожок, питали і давних жреців Велеса і Перуна, яким заборовено приносити жертви за громаду, але ніхто не вивіщував нічого путнього. Звівці зайшли і до патра Бова, якого всі не любили, але боялися і вірили у його віщу силу, а він помолився на якісь незрозумілій мові та сказав їм ломаною руською мовою:

— Страшний час гряде! Син Єдиного, Необнятого, Всемогучого Бога йде вже судити живих і мертвих, бо сповняється вже тисячлітній речивець, призначений людям на покаяння. Одпаче заки запанує правда та свята римська віра, діятися-муть ріжні знаки і чуда. Брат повстане на брата, батько на сина, жена на чоловіка. Опирі і вовкудаки покинуть свої дупла і криївки та ристити-муть між людьми видимо-безстидно. Горе вам і мені! Розпалить у своїх серцях огонь віри.

а в ньому згорять всі ваші гріховні затії; він очистиє ваші дуплі і житла від посіву сагани. Від його жару счезнуть ошпірі поганських часів, а вовкулаки згорять у ньому на пропаше. Моліться та кайтеся!

Не зрозуміли Бова Вижняни. Вони поняли тільки слова: огонь, браг на брата, вовкулака, ошпір, але що те все значить та куди воно гне, про те мізкував та говорив кождий, але на ділі не понимав ніхто.

Богдар ждав, а пока пильно стежив за Бленою та не оставляв її ні хвили самою з Томиром. Томир виїздив кілька разів із Вижні і се занепокоїло Богдара. Він вислав за ним хлопця, щоби сеї підстеріг його, але з того часу хлопець пропав, мов камінь у воду. Старий Рост пішов його глядіти, але вернув швидко. Слід хлопця ішов поруч слідів Томира аж до Чоргового Яру, а там стез зовсім на невеличкому, виголоченому місці. У грязюці видно було кров і... вовчі сліди. Без сумніву пірвав хлопця вовкулака, бо після вовчого пиру остався б був хочби ніж та шапка перевістника. І тоді зродилося у Богдара підозріння, що вовкулаком є саме... Томир. Похолоднело у нього в серці на сю гадку, дроз заобонного страху потрясла ним, зате замовкли й останні заміти, які підносила проти його замислів боярська честь.

— Вовкулака, поганець... смерть йому її осиповий кілок у груди, або як каже Бово, костер!

Одної днини у травні, коли вже протерлася погода і буина зелень стала спішно вкривати гилля лип та буків, Богдар грався зі сином у саді. Хлопчина порпав пісок патином, зносив батькові жовті та білі квітки, а його дігочий, звінкий голосок звучав наче щebet зяблика у гиллі. З несказаною ніжністю глядів батько на гру сина

Йому здавалося, що це його власна душа грається ось перед ним, розмовляє та перекликується з пташкою. Золотисто-зеленим хрущиком глядить рожевого листочка. Здавалося, що у сю дорожку, зі соняшного проміччя уткану головку сина, вчарована вся життєва сила батька. Богдар дрожав при кожному смілици рухові Славка, сміявся до кожного його всміху, бо він намагався навіть облекшити дитині порозуміння з пташкою. Се йому ішло неспоро і з сього вивязалася довша розмова, незрозуміла, безцільна, як діточа іграшка, та люба як барва квітки, або щебет птачки.

Нагло почувлися на стежці, яка вела від хати, спішні кроки.

— Вуйко! — кликнув Славко і побіг туди, де біля грядок з яриною поралася Акма. — Няню, няню! Вуйко йде, битиме! — лебедів на своєму незрозумілому говорі.

Богдар зморщив брови і невдоволено звернувся до брата.

— Чого? — спитав.

— Уже від тижня міліють води, пресихає ліс. Тільки що не видко моїх...

Лице Богдара помертвіло.

— Вже?

— Егеж! Чи ти гадаєш, що я говорю коли шонебудь на вітер? Біля ловецької колиби у Чортовому Ярі, там де засідка на кабани, наклав я чимало ріша на купу. Оттам засядеш ти і твої, а я поїду передом і підведу вам валку. Поняв?

Махінально кивнув Богдар головою. Від сеї памятної розмови зперед двох місяців не говорили зі собою нічого, крім буденних розмов при столі. Ворожий тон, який увів у хату Томир, усталився. Тому не гадав Богдар і тепер продовжувати балачки.

— Сьогодні вечером буду на місці, — відповів і оглянувся знову за дитиною.

Злобно усміхнувся Томир.

— Остав хлопця! — сказав їдко. Йому ще рано каятися кровю і золотом. Зате у нас найдеться ще про дещо поговорити.

— Не люблю балакати з тобою! — відповів неохоче Богдар. — У твоїх словах немає ні правди, ні розради.

— Ха, ха! По правді у нас то обох вовки вийуть, — засміявся Томир, — а памість розради маєш користь! Не для розради поглядів я ось тебе..

— Звісно, що ти не гість, а я не господар!

— Саме тому, що не знаю, хто тут господарем, прийшов я поспитати тебе про ціну. Вже час..

— Ціну?.. — повторив Богдар, а жовч заплила йому серце.

— Егеж! Ціну за одно... й за друге..

Довгу хвилину мовчав Богдар. Вкінці понурити огонь заблимав у його очах. Він устав з мурави, на якії сидів і поклав руку на плече брата.

— Від твогої приїзду... вона.. ти знаєш, хто!.. вона замикається у одрині сама одна. Зразу гадав я, що вона тебе виглядає і стежив за тобою... Вибач мені се, я помилився. Ти розмовляв із нею, що правда, але нічого більше. Вона тобі тим самим буде, чим і мені була..

Злобний усміх у друге промайнув по лиці Томира.

— Так щож?

— Тому рішився я поступити, як бажаєш. За мою половину заплатиш усі мої довги у Перемислі та між боярством, а мейому синові даш стільки, щоби міг купити собі посілля у Київщині, або на Волині. Тепер чимало княжих дру-

жизників, що поосідали на землю, продає мастки, бо воєнні люди не вміють господарювати у мирний час. Земля дешева. Для себе не правлю крім зброї та Акми нічого.

— А вона?

— Вона?.. Вона хай стане тобі сим, чим була мені. Вона виреклася мене. У найприкріщу хвилю мого життя вона добила мене мовчанкою, недовірям, холодом...

Засміявся гірко.

— Легко є одним словом збурити світ, та всіма язиками світа не збудуєш його наново. Гей, не знають сього жінки, ні. Вони у скруті, як не гірким словом, то смутком, мовчанкою і холодом вбивають у мужеві останки моторності. Чиж дивно, що й я кидаю свою, як зведеницю?

Відвернувся, гукнув на Акму, щоби пильнувала дитини як слід, а сам пішов швидким кроком у дворище. У сю мить зашелестіло липове гилля, а зза нього виглянуло біде, біде немов у мерця, лице Єлени.

— Ти-чула? — спитав її Томир.

— Чула!.. я твоя! — відказала крізь стиснені зуби.

Нагло спаленіла і закrywши лице руками, побігла геть.

Томир остав сам. Через хвилю глядів за братом, як сідав на коня і виїздив із посілля, а там і сам гукнув на Роста, велів подавати і собі коня, та чвалом поїхав долі рікою, де стояли хати виженських господарів.

Одно посілля від другого відділювали більші або менчі смуги ліса. Невеликі прогалини були вже зорані та засіяні, чим Бог дав, тому у дворищах було глітно і гамірно. Ягід та грибів ще не було, на лови або вже за пізно, або ще рано, тому свобідні й зевільні тільки грілися до сонця,

ладили силця на птахи, поспівували, їли, спали. Тільки дівчора пасла товар у лісі, та її то не вся. У ловецьких селах виженської волости мало було товару та рілі

Томир мипув скілька хат, аж може за яку годину спипився біля чималого дворища, яке належадо до старого кметя Бугрія. Сам госполар сидів на приспі у полотняній сорочці та майстрував для онука запачню на птички.

— Слава Богу! — привітав його Томир.

— Добро з приходом! — відповів старий, а що вже знав, хто до нього прибуває, тож гукнув на „стару“ за медом та хлібом-сілля. Вмить поставила челядь високу лаву, накрила її скатертю, а там вийшла і господиня, кланяючись у пояс, просити божого гостя не гордувати мужипьким притомом. Бугрій випив чарку сам, налив гостеві, а коли закусили, стара налила знову обом, а сама спійтно відійшла у темні сіни, де товпилися цікаві дівчата і парубки.

— Гість у дім, Бог із ним! — сказав кметь. — Так учили нас батьки, хай їм на зеленій лаваді Дажбога не переволить солодкий мід! Та проте я знаю, що в тебе, боярине, в діло до старого. Так кажи його! Бачу по тобі, що нетерплячка палить тебе...

Досадно стало Томирові, що не вмів скрити свого схвилювання, але усміхнувся тільки до Бугрія і відповів спокійно:

— Справді, приводить мене сюди пекуча справа, якої волівби я не тикати перед громадою. Хайби вона остала між чотирма стінами Ульфрового дворища та не кидала тіни на грізне, але чисте ймення нашого роду...

— Так се родинне діло? — зацікавився старий, коли Томир урвав.

Молодець оглянувся кругом, чи хто не підслухує, а побачивши чимало цікавих поглядів із усіх закутних обістя, нахилився до старого і продовжував шепотом:

— Іменно родинне і я кладу його у твоє серце, щоби ти заховав його при собі, а мені тільки поміг за добре слово та дарунок, силою і законом.

— Законом, яким?

— Як голова копи, що збирається у ряди-годи на злочинців сієї волости.

— Гм! — насупився старий. — Видко не був ти у часі своїх мандрівок у законолюбивих краях, коли за закон берешся давати дарунки. Від дарунку то я не відказуюся, як діло йде про мою поміч, але копи не в силі оплатити і я, голова суду, не то хто.

Томир пригриз губи.

— Я не копу, ні її голову купити хочу, а твою ласку, — відповів. — Дарунок буде у золоті, а поміч легка.

— Гм! — задумався старий. — Як діло чисте, так не треба тобі купувати нічого, якжеж ні, то і моя ласка тобі не pomoже. Копний суд се не твій!

— Саме зі сього, що не йду до Перемишля, тільки до тебе, видко ясно, що правда за мною.

— Гаразд, говори діло!

— Бачиш, Бугрію, за час моїх мандрівок набув я у краю Франків великі масткі, а у сьому поміг мені чимало Бово...

— Сей несамовитий? — жажнувся Бугрій і сягнув рукою за пазуху, де висів амулет.

— Він знавчий, то правда і добре його послухати у важній справі, але злого у ньому нема. Так отже тепер бажав я викупити у брата задовжжу Вижню. Богдар згодився, та ось учора під-

слухав я його розмову з Барягом Гунберном та з Яворинцем Куликом, що то живе на багнах біля Явірних хуторів.

— Знаю і сього і того! — зітхнув старий. — Погане діло!

— Звісно, що погане! Богдар береться ні менче, ні більше, тільки напасти на трьох ратників, що на днях везти-муть тайком частину моїх грошей із Перемишля сюди, побити їх мечем, а гроші забрати.

Бугрій не втерпів. Зірвався як опарений і підняв руки до неба.

— Боги білі, боги добрі, великий Боже князя Володимира і ви, святі Діди у Вираї! Як світ світом, так не тямилі такої погані у Виженській волости. Лучиться якась крадіжка, синець, рана, раз і другий убє дехто ворога зі зависти, або гніву, але такої погані ще не було! Я не можу в се повірити, дитино. Ні, се неможливе!

Сумно усміхнувся Томир.

— А таки се правда! А що вона така страшна, то я тому прошу в тебе не тільки суду, але й помочі. Бо раз гроші опиняться в руках Богдара, поминай як звали!

Бугрій задумався.

— Саме у тому і заковіка! — сказав по хвилі. — На несповнений злочин суду нема. Поміч, се друге діло! Та тут треба тайну розголошити скрізь...

Усміх тріумфу промайнув по лиці молодця.

— Про се подбаю я. Патер Бово, а не я поїде з вами як власник гроша. Твої люди поїдуть із ним у Чортів яр, де має відбутися напад і переловлять грабіжників. Треба сказати людям, що патер Бово збирається виставити у Вижні велику, муровану церкву та на се жертвує усе майно, яке ось мають узяти грабіжники.

— Гм! бачиш, хлопче, Бово ніколи не ходить у нашу церкву, яку виставив тиун Ярослав, та відхрещується від попа Кипріяна наче від поганина. Видко в нього таки инша віра, чим у великого князя Володимира.

— Ні, батьку! У поган бувають різні боги. У християн є тільки оден. Бово не любить Кипріяна, бо він монах, а Кипріян ні і він учений у письмах, а Кипріян ледви з бідою прочитає обідню. Вкінці ти знаєш, що два шевці через дологу і буча готова!

Старий кивнув головою. Остання гадка по трапила у його голову.

— Ну гаразд! Щож ти діяти-меш?

Аж тепер розговорився Томир на добре, обіцював, перекопував, поясняв, доки у всіх подробицях не уложили оба пляну ділання. Уже вечером попрощалися оба і Томир чвалом відїхав у дворище. В пів години опісля чотирох тугих ловців, від яких Бугрій купував завсіди футра, пішли з луками та ратищами нишком підстерігати колибу у Чортовому ярі. Але і Томир не гаявся у Вижні. Забрав тільки харчів на дорогу, збрюю та кожух, а там і чкурнув ще на ніч над Грушову криницю.

VIII.

Доріжкою попід Червоний верх їхало вечером слідуючої днини двох їздців. Оден із них з гладко виголеним лицем був очевидно монахом, бо і руки його були білі та ніжні, а мимо молодости та навішаної збрюї, похилена стать зраджувала брак вправи та втому. Малі, прижмурені очі їздця бігали по боках дороги та разураз зверталися на в'ючного копя, який ступав повільно біля верхового під вагою двох залізом кутях скриньок.

По тому боці в'язного коня їхав Томир з мечем при боці та коротким ножем за поясом, у зеленій ловешкій куртці з вирізамп віт долу.

Вечір запалав понурит' лячнийт Під мочу-чим крилом холодного, вогкого захітнього вихру гнулося гилля, шуміло листя, свистіли шишечки сосон. Дикі, страшні гомони добував Стрибок із праліса. Звірня, яка жлала вечера, виглянувши зі сховку, верталася назаят: негода та холод не вішували добрих ловів. Тільки десь ізза Червоного верха, зі свистом вихру почувалося виття вовків.

— Се добре, що ми пустили тамтих перелом! Хі, хі! — сміявся нервно монах. — Вони бач чомусь-то дуже часто перешіптувалися сьогодні ранком. Доки проводили мене пахолки краківського єпископа, усе було гаразд. Опісля якитсь руськийт купець із Перемишля їхав із нами, аж ось від учора вечера ми самі. Скоортіло здається: Хі, хі!

— Кажеш, брате, що вони непевні?

— Ба, прости, Боже, гріха, сьогодні хіба своїмю братові монахові можна звірити!

— Гадаяш? — з глумом спитав Томир і півголосом завів пісеньку: *Quae est haec puellula?*

Монах почервонів мов грань

— Ба, я не про те...

— Все одно! — насупився Томир. — Хто не додержить обіту адержливости, по сьому можна сподіватись усього. Сього одного вечера не можу спокутувати досі. Я не святець, але чую усю велич нашого гріха...

Ловгу хвилю глядів монах іапід ока на то-вариша, але не замiтив у ньому признаков ложі. **Зіткнув важко.**

— Великий гріх! Твоя правда! Годі його спокутувати у цьому життю, але бачу, що й за-
оуди годі...

Черга покрасніти прийшла на Томира.

— Оставмо се! У нас важніші справи. Спо-
кутуємо гріх заслугою! Якщо твої ратники не-
певні, то треба їх перехитрити. Ось туди на право
веде стежка вертепами й яругами над Грушову
керицю. Важка вона, та зате безпешна. Сього-
дня, чи пак сеї ночі і вовкам неслоро. Чуєш?
вють!

— Чую! — прошепотів монах і перехре-
стився.

Вираз погорди відбився на лиці Томира.

— Дрожиш, Зденку? се погано!

— Та, отці не знали, кому передавали діло.
Я й сам не знав... Не в кожного стільки відваги,
що в тебе.

— А щож тобі може статися під покровом
святої віри?

— Та, віра вірою, але вовк вовком, а то може
бути й ведмідь... По днени та ще й за оградою...
хто яко Бог! Одначе тут у самітній дичі...

— Саме тут пробував божество, яке справе-
дливо рішає судьбу сильного, чи слабого, доброго,
чи злого. Там за оградою є тільки божки, ложні
святці, брехливі монахи, як ось ми оба, то що...

— Боже милостив!

Потемніло. Вітер дув щораз то сильніше,
сухе торішнє гілля обломлювалося з дерев, коні
хрюпали, лякалися, але ступали витрепало вперед
у надії на супочинок. Нагло в'юнний кінь ш-
ткнувся й упав. Його нога застрягла у порохня-
вому пеньку і хруснула. Заірзав із болю кінь, за-
гомосив Зденко.

— Цить, дурню! Вже недалеко! — успокою-
вав його Томир. — Ось я зілізу з коня, перело-

жимо на нього скринки і поїдемо далі. А нуко, злази помагати!

Дзвонячи зубами, сповнив Зденко приказ та принявся за скринки. Коли одначе похилився над конем, почув нагло удар і страшний біль у лівому боці, а з горла видобувся крик. Не був се одначе грімкий поклик мужа, який взиває помочі, або клене убійця... се було тільки харчіння у смертельній тривозі конаючої товарини... Свист вихру приглушив останні слова Зденка та поніс їх у безвісти. Їх забрала зі собою Змора, щоби змінивши у привиди — страхіття, давити ними груди сплячих...

Тимчасом три ратники з двома вючними кінсьми їхали далі дорогою, яка вела через Чортів яр у Вижню. Вюки їх кониїт були теж важкі, скринки так само ковані, як сі, що їх віз кінв Зденка, а саміж ратники, знали вправді, що везуть скарби, не знали одначе, що гроші були тільки на одному. Тому не противилися, коли монах остав із Томиром позаду, напротив! Вони вмиць зіхалися до купи і жива розмова навязалася між ними.

— То ти Інґо, кажеш, що у наших скринях... — питав високий, худий молодяк, з ледви зговною раною на лиці.

— Ти певний сього? — питав другий, плечистий парубок з понурим, зловіщим поглядом — яб не від того зацькувати сю голену палку... але бачиш, все таки... духовник...

— Ха, ха, ха! Духовник, пекло, сатана, вічний плач і так дальше, аж до несхочу. Ти, Інґо, дурак, бо не знаєш, чи двигав на хребті металв, чи ганчірки, а се прецінь пізнати зразу. А ти, Груотґер, глядиш вовком, а боїшся тиви, як вівця...

— Ну, ну, пізнати у тобі клирика! — обурився Груотгер; — нема тобі нічого святого!

— Ха, ха! Ти гадаєш, що альба не грів? Гадаєш може, що з золотої церковної чаші не можна випити вина? Гадаєш, що за поторошену утвар не буде печені, напитуку, дівчини? Ти помилився, бра'. У жидівському плавильнику усе золото однаке, а Божа ласка не жид, за золотом не нюхтить. Ось що!

— Їдмо, а то ще нас наздожене! — відізався Інго.

— Порадьмося! — предлагав Груотгер, підганяючи в'ючні коні.

— Я зовсім певно знаю, що веземо золото, — переконував клирик Спаццо. — Я чув, як єпископ по латині наказував Зденкові берігти золота, бо се скарб Божій та цісарський, ну й ви бачили, як то він пильнує скринь; обкладається ними у шатрі на вічлігу, боїться вовка, людини, то що, але не боїться дошу, ні негоди. Вона бач золоту не шкодить..

— Так, так, се ясне! — вмішався Інго.

— Ба мало того!...

Дальші слова приглушив вітер. Їзці аж головами похилилися на шиї коний, зможені напором бурі...

— Вотанове військо летить лісом на схід! — замітив Груотгер. — Не гарно говорити про погане діло у таку ніч. Унгольди є біля нас! Ось, ось і влопити тебе за голову, зарекочється лиликом, зірве маківку тай... брр!

Інго перехрестився, Спаццо усміхнувся.

— Не бійся, Груотгер! Унгольдам не спішно нападати на вас. Ти знаєш прецінь, що альба дальматика, чаша, хрест, се наче нагаї на їх спини... А ми саме беремося віддати се усе у жидівські руки...

— Ба, коби знаття!

Дурний ти, що верзеш, не слухаючи. Я бачився якраз розказати вам, якто на перевозі через Сян одна скриня стукнула об бік човна, коли я нахилився був над водою.

— Ну і...

— і виразно чув, щє у скрині зазвенів металъ...

Замовкли. Доріжка, яка вела через праліс стала щораз то вузчати. Вона спиналася ізгибами під чималий гороок, порослий велетенськими буками. Стало зовсім темно, так що коли виїхали на вершок, мимохить зупинився Спаццо.

— Пропастъ, балка, чи що? — кликнув. — Гей, дайте но вогню!

Інго викресав огню і запалив віхоть сіна. Сіно загорілося на хвилю ярким, білим полумям, а у світлі побачили всі, що стежка спускалася стрімко у глубокий, тьмавий яр. У долині мерехтіло щось ніби колиба...

— Оттут станемо біля онтої колиби, чи купи ріща — сказав Спаццо. — Заждемо на Зденка, а там і побачимо, куди кому постелиться шлях у ранці.

— Звісно, що у ночі краще! — відповів Груотгер сумно. — Вонџ не гарно, щоби Божа днина та бачила таку погань, а так на потемки...

Спаццо зареготався...

Зїхали в долину, крок за кроком, доки коні самі не спинилися біля колиби та не стали з ляку форкати. Інго заходився біля ватри, одначе показалося, що туди пропливав малий потічок і тому було вогко. По довгих зусиллях заблимав укіяці огоньок, а там став звільна розгорятися. Спаццо видобув мішок із поживою, Груотгер здіймав вюки з коний, Інго помагав йому. Скільки ра-

зів ударили скринєю об землю і тоді почули оба справді, що зазвенів у нутрі металъ

— Є! — кликнув радісно Інго.

— Що саме? — спитав Спаццо.

— Гроші! — гробовим голосом відповів Груотгер.

Тут у доли не було вітру. Він гуляв горою по кріслатому гиллю буків, дубів, лип, сосон. Корони лісових велетнів мняла й бурчала сила Стрибога, наче справді яке несамовите військо злих духів намагалося вдертись туди між спочиваючих людей та пірвати їх за собою у довічну біготню за привидним Вотаном, забутим царем-богом пропавшого минулого.

Втім, наче справді зацілили отут у п'ятмі страхіття поганського часу, заіржав трівожно кінв оден, другий, а там стали всі звірята тиснутися до ватри, порскаючи ніздрами, лискаючи наляканими очима, зі з'женими гривами, дрожащою шкірою...

— Дух святий при нас! — кликаув Спаццо і півголосом став читати проти злих духів закляття, яких навчився був колись від старого дверника у Чульді.

Тоненько співали комарі, а вітер свистів хвилями десь дуже близько, зловіщо та лячно, уривано, непевно...

— Хтось іде! — заговорив Інго.

— Ах, се Сатана по наші грішні душі! — зітхнув важко Груотгер. — Казав я, що не треба духовника...

— Пусте! — закликав Спаццо. — Хтось іде, то певне. Койі не знають, хто се, то й бояться. Якщо навіть такий віслук, як Груотгер...

Звенькіт лущеної тятиви та свист стріли перервали йому, а вслід за сим повалився короткий, грубий Спаццо на землю. Намість слів струя

крови бухнула йому з рота, набігли кровю очі, наче бажали вискочити з оправ, ноги, наче хвіст витяганої з води щуки, разураз били землю, судорожно корчилися руки, ніби кігті грабіжньої птиці. Відрухово, з оклеком перераження побігли оба товариші до конаючого, та за першою надлетіла друга стріла. Інго заточився і впав на тіло конаючого, обливаючи його своєю кров'ю. Груотгер спинився, добув широкого меча і кинувся взад глядіти догіднього місця до оборони, або дороги до втечі.

— За проклятий скарб Нібелюнгів, за золоті персні гинуть герої, великани, карлики, демони й боги. Якщо така судьба... Гей! — гукнув, — виходи, клятий вороже, виходи, трусе! Нехай змірюся...

Зашуміло важке, ясеневе ратище і влучений з усього розмаху у груди, гепнув собою об землю. Через хвилю двигалися ще його члени, судорожно, безцільно, але устали, а п'ятьма смерти закрила і йому очі.

З поблизьких корчів вискочило трьох мужів у напиваних міддю та крицею каптанах з луками в руках і стало вмить притягати скрині до вогню...

— Ламай скриню, Кулику! — хрипів якийсь голос чужим, варязьким наголосом. — Понюхаймо сього несамовитого золота, швидче, швидче, Богдаре!... Гей! а се що?...

Нелюдський крик, наче з нідра пекла, залунав нагло довкола і з десяток чорних постатей вмить покрило собою трьох убійників. Одначе нападени не були монастирськими прислужниками. Вмить забрячала зброя, почувлися оклики скаженого гніву борців, метушня, далі гомін глухих ударів по неослоновому тілі, вкінці зойки, хлю-

іпанні крові під ногами та жалібне скавуління про пощаду...

А тоді ясне червоняве світло бухнуло спом іза колиби. Тріск підпаленого вмілою рукою ріща глушив слова, та зате блеск освічував ярко усю дію. Біля вогню валялися, застигли вже три тіла пахолків, децю далі біля самої колиби конали Гунберн та Кулик у чорночервоних калюжах. Біля них крутилися Вижняни з кривавими мечами та гляділи ще когось. При вході у найяркішому сяві вогню стояла висока, худощава стать Бова зі скривленим лицем та піднятими в гору руками.

— Деж третій? Їх тріток було! — гукали Вижняни, ослонюючи очі від наглого блеску.

— А ось він, убійник, грабіжник, діавол!

Бово показував рукою наперед себе по ту сторону ватри.

А там стояв похилений над скринєю Богдар із топором в руці, біля нього застромлене в землю стреміло криваве ратнище. Наче непритомний стояв боярин над напів виломаною скринєю, жаждучи захопити хоч жменю сього кривавого, а життя даючого металю...

— Богдар, Богдар із Вижні! Боярин! — заверещали всі враз

Богдар кинув топір, випрямився і нагло у його широко розплющених очах, яркіше від блеску наглого вогню, зарисувалося все: Копа, поток, розграблення майна, сором, втеча і злидні...

З ревом звірини, яку витровлюють з леговища злючі собаки, боярин підняв руки горі, відвернувся й одним скоком счез у гушавині.

ІХ.

Прохогом кинувся Бово до скринь, які щойно видерли з рук грабіжника. Кількома ударами сокири відбили парубки віка і монах став горячково порпатися у їх змістові: Чапші, монстранції, сріблом та міддю ковані книги з ланцями, якими приковувано до пультав се безцінне добро, дальматики, альби, кадильниці, дзвінки, свічники, ікони, жезло та хрест опата — все те наче пестрий взірєць устелило землю та меркотіло у миготливому блеску полумя. Та Бово глядів далі, невтомимо, завзято, руки тряслися, мов у пропастиці, уста дрожали, наче від здержуваного плачу, холодний піт заливав чоло... гроший не було!

Встав та блудним зором обкинув довкола стоячих парубків. Вони з острахом та пошаною гляділи на власника богацтва і не розуміли зо-всім, чому він намість радити відзисканим добром, дрожить та дратується. А Бово похилився над тріома побитими пахолками.

— Се Спаццо, — говорив півголосом, — се Ін'о,... а се ось Груотг'ер...

— Де брат Климент? — спитав нагло окружаючих.

— Який Климент? Тут такого нема! — відповіли парубки.

— А ось сей... брат онтого! — показав рукою у сторону, де счез у гущавині Богдар.

— Томир певно? — догадався дехто. — Він певно спить у дворищі. Йому ніяке діло до Богдарового злочину. Він щойно приїхав із заходу...

— Саме тому!... — начав Бово, але прикусив уста й замовк.

Небезпечно було бач визивати перед громаду Томира. якщо він сам сього не бажав. А видко не бажав, бо це було його тут, хочай обіщав був явитися... Страшне підозріння зродилося вагло в душі монаха: Ануж Климент післав утвар у Чортів яр, укравши наперед гроші? Ба, але як?... А може Зденко? Богдар не має їх, то певне! Інакше не зрадивсяб був перед громадою.. Він не зняв навіть, де гроші... Се знали тільки Зденко і Климент... А як так..

Укляк при побитих, та ні в одному не дослухався відгуку життя. Тоді здобувся на геройське діло. Мимо роздратування, яке межувало з крайною роспукою, підняв руки горі і став молитися за упокій погибших та дріжачим, фальшивим голосом завів: *Requiem aeternam!*

• Вижняни бачили, як він хрестив себе та небіщиків і вмить поклякали і собі, як велів піп Кипріян при богослужевні. Однаково не розуміли вови ні того, ні другого, тому тільки з признанням кивали головами, доки не встав монах та не став зібрати скарбів у скрині.

— Чи завезти тобі отсе у твою пустиню? — спитав орудар Бугрія.

— Так! — наче зі сну збудився Бово. — Везіть! А й сих не забудьте! Коли будете хоронити, поставте їм хрест, а я прочитаю молитву...

— А твоє добро усе найшлося?

— Моє добро? Ох, се добро святої римської... Так, воно все в купі! Щира вам подяка, люди, за поміч! Нема в мене гроша, заплатити вам, але отець небесний...

— За злодія не платять у нас, Бово! — засміявся орудар, — а платять злодієві! Побачиш на копі...

Копа не зібралася одначе слідуючої днини. Бугріт розіслав вправді післанців по всім дво-ринам волости, але деякі з них лежали й на милю від його посілля, то й не поспіли на час. Коло полудня щойно стали зїздитися візвані, хто пішки, хто верхом, але всі зі збрєю. Піп Кипріян прочитав молитву, а в круг мужів вступив Бово. Ледви одначе начав говорити, коли надбігли па-стухи з криком, що у лісі найдено вбитого мужа та ще й із конем. Чоловік мав рану від заду під лівою лопаткою, а кінь зломану ногу та підрізане горло. Видко хтось дорізав товарину, щоби не му-чилася.

Зашуміло у зборі.

— Ідьмо туди! — загула громада як один муз.

Бово сів на коня і з Бугрієм та всіми зі-браними поїхав за пастухами. Без труду дізнав Зденка, але аж тепер не знав уже зовсім, що ду-мати про те все. Діло плуталося. Яким світом найшовся Зденко тут о чверть милі від дороги? Хто заколов його і зарізав коня? А далі, чи Зденко мав при собі гроші, чи ні? На се могли дати відповідь чотири пари уст, та всі вони були холодні, мертві. Одежа Зденка була подерта, за-марана піском та кровю, а і кінь потерпів чимало від терня та сухих гильок. Зате не слідно було боротьби. Смерть захопила їздця нечайно...

— Він спшився, — думав Бово, — але за-чим?.. невжеж він сам гадав украсти гроші? А може він тікав від пахолків, які загарбали скарб, а його вбили оттут?.. Ба, вони не тікалиб у Вижню, а на захід!... Зденка вбив хтось дру-гий і видко не дармо...

Томир!... — лискавкою прошибла гадка сто-млений мізок аскета і вмигь безнадійна роспука обхопила його чорним крилом. На вірности сього

варвара спочивала уся горда будівля цісарських, великокняжих і його власних замислів. Тепер основа розсувається... Пропали монастир, кріпости, опецтво... Страшний, богопрогивний та богохульний прокляв, якого не постидався б її італійський осляр, вирвався з уст аскета. Вмить збудився в ньому чоловік. П'ястуки затиснулися туго довкола палиці, з якою не розставався звичайно. Останки крові скрасили лице багром, заскреготали зуби.

— Пожди, собако! — проворчав. — Найду я тебе її під землею!

Тимчасом копа забрала небіщика і попрямувала юрбою у Вижню.

Сонце вже сідало, коли юрба виповнила собою майдан дворища. Старий Рост, блідий як труп, сумний та збентежений розпитував, кого попало, про діло. Всі в оден голос відповідали, що боярин злочинець та що суд має відбутися над ним та його майном.

Аж ось із дворища виїшов Томир у багатому каптані Богдара поверх дротяної сорочки, зі соболевою шапкою на голові та з мечем при боці.

Він низько поклонився громаді і перехрестився тричі на хрест, який подав йому о. Кипріян. Та в сю мить почув, що на ньому спочили очі тигра, льва, або другого якого звілюки, повні їди, злоти, ненависти. Він почув їх, як удар руки, а коли оглянувся, побачив патра Бова, що стояв із Бугрієм перед громадою. Усміхнувся холодно.

— Привіт вам, славна громадо! Вибачайте, що не виїшов на зустріч, що не вітаю хлібом-сіллю та солодким медом, але я бач щойно від трійох днів господарем...

— Не на гостину приходить до тебе копа, боярине! — відповів піп Кипріян, — а на суд!

— На суд, на суд! — загуділо у громаді.

— Тож творить його по закону божому і людському. Я з вами цілував хрест, то й спільно поглядимо правди і кари.

Бугрій по закону обняв провід та поставив перш усього питання:

— Чия правда?

— Бова, чужинця! — відповіли всі.

— А чия вина?

— Богдара, боярина!

— Так ми ось у його дворищі. Розкажи Бово, хай правда вийде на верх у громаді!

У друге став розказувати Бово. Він запилювався і промовчував усе, що відносилось до замислів Болеслава і Регінгарда, та в міру сього як поступав, зясував собі, що сей Томир, на якого ось падало його страшне підозріння, одним словом може обезсилити його виводи, а його самого видати тіюнові у Перемішлі... Ту саму гадку прочитав він у усміхнених очах Томира, який живо розмовляв із попом.

— Горе! погадав монах. — Так само щиро говорив він недавно зі мною. Та тоді хрестився ще цілою рукою, а тепер тільки трьома пальцями та цілує єретицький хрест... Сатана!

— Чи вже все сказав ти копі? — спитав Бугрій, коли Бово замовк.

— Усе! Всі бачили Богдара з сокирою в руці. — Його вина, а моє право ясне.

— Його вина так, хто одначе ручається за твоє право? — спитав Бугрій.

— Я! — підняв руку Томир.

— Брат виновника? Якже се? — здивувалася громада.

— Брат братом, а правда правдою! — пояснив боярин. — Я знаю, що сі мужі мали привезти добро для Бова. Я бачив і скарби і знав сих людей. Усе годиться зі словами Бова. Ось моя порука!

З неказаним здивуванням глядів Бово на молодця.

— Перевертень, еретик, злодіт, убійник, сатана, а промовляє за ним? Якже се?

Та ось понад гамір піднявся голос Бугрія:

— Мовчіть усі. Кому що неясне, хай питається?

Враз втихли всі, та ніхто не брався питати. Діло було аж надто ясне.

— А на віщож тобі було ставляти церков у Вижні? — спитав нагло піп. — Для якої віри?...

— Для сеї, яку ісповідуємо і ми і ви! — відповів Бово.

— У нас церква є! Чомуж то тебе у ній не видко?

— Божим храмом унижене й покірне серце. У моїй пустині маю престол, при якому приношу безкровну жертву так як і ти, брате єрею! Навіщож мені глядіти твоєї церкви?

— А на віщо Вижнянам твоєї?

— Не тільки Вижняни є на світі, є й чужинці, купці, мандрівники, то що...

— Ха, ха, Ляхи, Чехи, Фравки! І для них то твоя церква у Вижні? Чи ти сам здурів, чи з нас дурнів бажаєш робити?

Оба духовники гляділи на себе, як два во-роги. Піп Кипріяв був червоний від досади, Бово зблід.

— Зрадив мої тайни! — погадав і кинув оком у бік Гомпра.

Але Томир видко сам чмусь то озлобився, бо нагло виступив уперед і заговорив грімко:

— Якеж діло тобі, попе Кипріяне, до замислів Бова? Якщо громаді не влад його церква, так вона не позволить її виставити. Може Бово стає кушцем, який бажає знайти купців з великого київського шляху сюди. Хто його знає! Не копі про се судити. Вона рішає про вину Богдара, а не про віру Франків, чи Ляхів.

— Правда, правда! — загула громада. — Судить злодія!

— Який же ваш присуд, славні громадяне? — спитав Бугріт.

— Ти голова, то суди перший! — була відповідь.

— Злочинця на поток, майно на розграблення! Чи так?

— Так, так!

— Тож від сьогодні імя Богдара, сина Ульфра, хай буде прокляте й ославлене між усіми людьми доброї волі у всіх волостях великого князя Володимира Святославлича та синів його, а хто його стрігить у хаті, у полі, або в лісі, сьому вільно ратищем чи луком убити його як вовка. З майна громада заплатить довги вірителям, а Вижню розділить по правді між обідвілих, ізгоїв та закупів...

— Якто, аж тоді? Деж воно, те майно?... Кільки його? — почувися голоси.

— Ё жінка й дитина!.. Продати бабу!.. — кричали другі.

Та тут Томир виступив перед громаду і поклонився.

— Чую, що ви засуджуєте могого брата на поток. Се справедливо і я сам руку підіймаю за сим. Він ось пішов собі сам, а ви глядіть його! Я не перепаю вас у сьому. Та ви ділите Вижню,

а се лруге діло! Вижня не його майно; а мое! Я купив його за золото, за готовий гріш. Вижня моя! Глядіть собі Богдарового майна, від могого вам засі!

Мовчанка залягла зборище та по хвилі піднявся шум.

— Ось і виліз Вовчур! Хитра штука! -- за-сміялися вишком бідніці, які самі здебільшого були обдовжені.

— Ба, щож буде з нашими кунами та гривнями? — непокоїлися другі, яким винен був Богдар гроші.

— Споганили імя роду! — негодовали старші, статочні господарі.

Гамір більшав, піп радився з Бугрієм, коли ось відізвався Бово не без злоби.

— Чиптайте його, на яких умовах купив він посілля Богдара та хто був свідком купна?

— Якеж тобі діло до майна Богдара? — спитав на се Бугрій. — Ти не з громади, а своє майно відібрав у цілости!

Бово покраснів. Його погляд стрінувся з насміхом, який малювався в очах та чертах Томира.

— Свідком купна є великокняжий тіуп Яро-слав, а довершено його тому чотири дні, отже перед злочином.

Як так, то треба проплати жіцку її дитину! — вирвався якийсь вялий мужичок о вигляді жмїяника та баришівника. — Нані гріш пропасті не сміє! Я її сам найду дорогу до тіуна...

— Довги, се знову инше діло! — усміхнувся Томир. — Після суду приходіть усі, яким завинив Богдар, а я виплачу усякому істу з відсотками. Посілля не дам, бо вопо мое, але довги заплачу, бо не бажаю поганити імени роду. Саме тому не дам і рідні брата на поталу чужим, а ви-

куплю її за слушний гріш від громади. Не забудьте одначе, що се не право, а моя боярська воля!

Як оден муж закричала громада: „Слава! шедрому бояринові і копа закінчила свою діяльність у посілці. Молодші пішли сеїчас у похід на дворище Гунберна і Кулика з Бугрієм та попом. щобі рішити справу співучасті обох убитих у ямові. Дехто поїхав домів, остали тільки вірі. телі і Бово. До пізна розплачувався і торгувався з ними Томир, а кількі разів блеснуло золото на деревляному столі, який винесла на двір служба, тільки разів лютий біль прошибав серце опата. Се були визвартійські соліди... без сумнію гріш зі „скарбу“. Томир був убійником Рденка, одначе як усе те сталося, се знав тільки Гог і він тільки міг осудити злочинця.

Наче душа проклята в аді, наче звір на привязі, мучився Бово. Вкінні, коли опустів двір, а з рундка підійшла до Томира прегарна, нарядно одіта жінка та з усміхом на блілих устах похилилася перед ним, висунувся і він за другими. Не уйшов його уваги погляд молодця та відрух, з яким підійняв від землі похилену стать.

— Се вона очарувала його диявольською красою! — сказав до своєї душі. — Він пропав для нашої справи на віки. Так як ніколи не вернеться украдений гріш, так пропав і він. Але Божа кара буде страшна, а я... я буду її рукою...

X.

Найблизчі дні принесли у тиху, спокійну Вижню новинку, яка наче ціпок, устромлений у муравлище, побентежила її заворушила всіх,

У неділю, коли піп Кипріян переглядав мірян, чи всі явилися на поклін княжому богові, на превелике зачудування найшов між ними Бова. Монах з по корою бив чолом об долівку, молився щоправда на незрозумілій мові, але довго і горячо, а там і помагав несправному паламареві ладити кадильницю та ризи. Він явився у півкороткому каптані з вирізами, без монашої рясн і через весь час богослуження не покидав церкви. Се вельми дивувало мірян, які тільки через хвилину перебували у церкві перед престолом. Віддавши належний поклін та зложивши належну данину воском, міряни виходили на цвинтар, де гостили себе медом, буханцями, балакали про всіляке, то що. Вкінці Бово поцілував землю перед престолом, а коли о. Кипріян виходив із церкви, виїшов і сам. Вийшовши, змішався з товпою, їв і пив із другими та розказував, що бажає купити землю біля Грушової криниці. Люди зразу бокували від нього, але почувши таке, засміялися і пояснили, що земля божа та княжа, а ні Бог ні князь землею не торгують. Хто управить землю, того вона й буде. Коби тільки полюддя платилося чесно, то і князеві користь і землі оборона і Богові слава!

— Тобі, Бово, — радив Бугрій, — запастися товаром, насінням, хазяйським начинням та припасом на зиму й передновок, то найдеш тут чимало охочих віддати тобі синів чи дочок у найми. Можеш також купити декількох рабів у Перемишлі, або взяти закушів зпоміж тутешніх людей. У нас убога земля, праці дома небогато, не кожний може як слід повязати кінці, якщо роду богато, а лови недопишуть.

Повний покори та щирости виступ Бова зразу зеднав йому уми Вижнян, яким і на гадку не приходило спитати, чому чужинець-монах аж

три роки надумувався, чи йти у виженську церкву, чи ні. Не застановився над сям і під Кипрія; протівно, він сам пояснив мірянам, що Бово знає письмо; мову Франків, Ляхів, Чехів і зможе їм стати у пригоді при торговлі. Він же сам надіявся з часом мати у ньому заступника і наслідника. Вижняни, як і взагалі руський на- рід, мало цікавилися княжою вірою та ходили у церкву тільки для віддання почести волода- реві. Тому прохав громадян дати новому сусі- дові піддержку і поміч, спомагати його радою й ділом, оберігати від напасти й визиску.

Томир нічого не знав про сю зміну, бо сам поїхав був після суду на довший час у Пере- мишль. Він вправді покликався був на княжого тіуна Ярослава, боцім то він знає про купно Вижні, одначе на ділі постарався про згоду кня- жого заступника щойно тепер.

А княжий тіун був чималою особою у Пере- мишлі. Тисяцький князя був уже старшим чоло- віком, який більше займався власними добрами, ніж управою усієї волости, тому на ділі правив Перемишлем тіун. У сьому часі город був точ- кою, у якій перехрещувалися шляхи з Чехії та землі Франків на схід і з Волині та Полісся на південь і тимто перемиський базар був осередком чималої торговлі східними товарами, фляндрій- ським сукном, грецьким вином, невільниками, то що. Греки, Вірмени, Жиди, Чехи, Німці, навіть Угри та Варяги осідали часто у городі, готовий грід та чужоземна купля переходили з рук до рук, а суми торгових оплат на князя були о много більші, чим у zagrożелому степовиками Києві. Не дивно, що й доохресне боярство навик- ло згодом до виставніщого життя, а тіун Яро- слав жив не гірше удільного князя на заході. Потрібні гроші та предмети роскоші находилися

завсіди в услужних купців, а зате він неодному віддавав купецькі услуги. Рука мила руку та ніколи не знала, що її товаришка дає, чи бере. Тимто її не дивота, що за невеличку коробку грецьких номізм тіун признав усе, чого бажав Томир, питав тільки про Єлену та її сина. Томир успокоїв сумніви урядовця, заявив, що майно є на ділі даліше в руках родини Богдара, бо в нього немає пречінь власних дітей. Богдар мав впрочім і суму купна в руках та міг подбати про сина так чи інакше.

Вийшовши від луна, пустився Томир до ароматаріїв по пахоці та до блаватників по шовк, які гадав завезти Єлені. Саме сходяв стрімкою доріжкою від замку над ріку, коли нагло стрітився око в око з Бовом. З бідою пізнав одначе монаха, так дуже змінився його вигляд за кілька днів. Білде, жовте лице аскета пожовкло ще більше, тільки на ягодах видпіли дві цеглясті плями, як у недужого на пропасницю. Очі, які давніше нераз горіли внутрішнім огнем, тепер погасли й помутніли наче спітніле скло. Клобука на ньому не було. Поверх полотняної одежі мав на собі короткий кожушок, який звичайно носили Вишняши через увесь рік, а на голові мужицьку шапку. За ним двох парубків провадило два в'ючні коні, облядовані мішками та коробками, вязками куп та залізним хазяїським начинням. Уста молодця скрипилися до злісного усміху.

— Ти що, Бово, у мужики збираєшся?

— У мужики! — відповів Бово спокійно, наче між ним а Томиром не було ніколи нічого крім принагіднього знакомства. — Ти у бояри ускочив, а я... у мужики. З послушника-дяїка може бути і князь, із опата вже тільки смерд.

Ха, ха, ха! — павіщож тобі оставати у во-рожому краю? Вертай у монастир, поможу тобі...

— Чи моїм грошем? — спитав холодно Бово. Кров ударила молодцеві до голови. Очевидно Бово зблгнув його тайну, хочай не мав на се ніякого доказу та ніякої можливости мести. Спомині недавньої покори і облуди, з якими лукавив перед опатом, доводив його до скажености, але всетаки крадії не смів глянути в очі окраде-ному.

— Не балакай дурниць, яких же можеш до-казати. У мене тепер довші руки чим у твого цесаря, а радше ти сам ближче мене ніж його. Тям се! Впрочім після твої невдачі, я сам бачу, що не по твоєму боці є божа ласка, а по мо-єму, над трираменним хрестом та грецьким евангелієм. Я навернувся...

— Котрий же то раз буде? третій, правда?

— Бог оден!

— Та не однакий! Хиба звірині батидуже се, в якої посуді їсть, коби було тільки що...

— Віра не їжа, без неї обійдеши її ти, не то я... Ти ж не святець, а звичайний собі облуд-ник-скоробреха, ласий на почеси, ну і... на гріш. Оба ми, бра', однакі. Ось що!

Бово поблід мов віск. Здавалося, він ось-ось і скочить до горлянки злодія, та гамір про-хожих, які стали вже звертати увагу на розмову, отямив його.

— Праліс, як море не видає своєї тайни! — відповів. — Бачили її тільки сліпими очима ніч і... Бог. Ніч не видає тайни, але не видає і мести, яку уготує Бог...

— Чи се про торішнє жито говориш? — спитав насмішливо Томир. — Чи се може яка аристотелівська категорія?

— Ні, се правда!

— Горда та пишна людина з тебе, опате! — засміявся Томир — Правда тобі, як слина з язика

тече, очі бачать її, як я тебе, руки дотикають її, як ручки меча. Дуже то підла річ, ся твоя правда, коли її стільки скрізь валяється. Та ось мені видиться, що цікавіше булоб знати у дечому ложі...

— Я її не бачу, Томире, на жаль, бо не можу зловити погляду твоїх очей!

У голосі старого звучав ніби жаль. Томир пригріз уста, відвернувся і невідповівши, скорою ходою пішов далі. Раз у раз оглядався за Бовом і бачив, як монах уступив до золотаря з чималим клунком, а виїшов із шкіряним мішочком та оберемком білок. Видко продавав церковну утвар, щоби роздобути гроший.

Закляв під носом.

— Він справді осідає біля мене, — погадав, — а як так...

Пригріз губи й увійшов до склепу ароматарія Грека. Купець сидів між своїм запашним товаром, переважаючи кульочки ладану на маленьких терезках. Чималий слій вербени та скляне збанятко з мопусом стояли біля нього враз із великим числом маленьких глиняних горщиків та деревляних коробок. Ароматарій наповняв їх запашним товаром, але за кожним разом доливав до вербени звичайної оливи, обмочував ладан у густу, топлену живицю, а піжмо розпускав у великій кількості води. Хитрий усміх товаришив сьому заняттю. Та усміх счез, як тільки появився на порозі Томир.

— Саме за сим добром приходжу! — сказав молодець. — Дайте скриночку ладану та дещо амбри!.. Е ні! не сього зі стола, а просто з великої скрини. У мене самого у Вижні є сосни й смереки...

Чорні очі купця злісно глянули на молодця.

— Якщо в тебе, боярине, є ладан...

— Ні, ладану нема, тому його й купую, але ось того маю доволі й дома.

І вказав на миску розплавленої живиці, яка стояла на столі біля скрині з ладановими кульочками. Купець вволив волю Томира, але подав високу ціну, за яку можна було звичайно купити двічі стільки кадила. Томир усміхнувся.

— Дешево продаєш товар, ароматаріє! Ти мігби у двох стільки зажадати! Коли розкажу тїунові, як подешевів товар у Перемишлі, то він певно обнизить тобі торгове!

Купець налякався. У руських краях торговлею опікувалися самі князі та болюче карали обман чи визиск.

— Ах, вибач, достойний боярине, я проговорився! — сказав. — Саме обчисляв торгову ціну свіжого товару, то й сам не знав ще гаразд, що цінити.

— Нічого, я зможу заплатити навіть подвійно, а за грецький товар даю таки грецьке золото!

Кинув дві золоті монети на стіл. Купець попробував їх зубами, поклав на терезки, кивнув головою, вкінці поклав у мошонку.

— Як тобі видати решту? Білками, кунями, чи сріблом?

— Ні, за решту дай мені насонного ліку!

— За цілу решту? Хтоб випив стільки, сеї заснує на віки. Для кожд се лік?

— Для недужого діда у моїму селі. Яж не гадаю дати йому зразу все, а тільки одну ложку. Я про запас...

— А не маєте то в селі маковиння? — спитав ароматарій, який вмить знюхав добрий барिश...

Завівся одначе, бо Томир спокійно відповів:

— Саме тому, що маківниця не чекає, приходжу до тебе. Старого мучить безсонниця уже два роки...

Купець налов бажаного у горня, яке туго зав'язав міхуром.

— Уважай, боярине! Одна ложка принесить і божевільного на всю ніч, але дві.. убо навіть чорного носія з Александрії. Там се і заховати лік добре!

Не забуду!

Насупившись, пішов Томир по городі відшукувати купців, яким Богдар винен був гроші. Всі вони знали вже про копний суд та продаж, не мали одначе відваги прохати туна, щоби вели відшукати довжника, з яким везли хліб-сіль і він сам та всі зплатніщі мужі волости. Вони вельми радо згодилися на визті суми, щоби відібрати хочби тільки справжню вартість товару, славили під небеса щедрість і чесність Вовчурів та прохали, щоби й надаліше вільно їм було привозити нову куплю боярині. Ще раз, чи два рази стрітив Томир Бова у переході базаром, а там узяв свою рогатину та копя зі заїзду і поїхав до мів. Два парубки, які були з ним та везли куплю, остали далеко позаду, одначе молодець не дбав про се, тільки пер копя вперед, наче бажав його заїздити на смерть.

Западала ніч, коли копита копя вперше зарилися в піски Вишнянської волости. Звідсіля можна було їхати вже тільки нога за ногою, бо кінь стогнав, робив боками, а піт спливав по ньому струєю.

Томир здержався, нарвав зеленого листя, витер ним копя як слід, погодував вінсом із мішочка, а там поїхав повільною ходою далі.

Сим разом не їхав шляхом, а подався у ліс на бездоріжжя. На щастя місяць світив ясно, тут

то там пробивали його лучі склепіння праліса та прояснювали дещо важку дорогу. Кождoї хвилі мiг молодець стрітним вовка або ведмеда, які саме у червні, коли ще не було ягід ні збіжжа, сували у виженських лісах найбільше небезпечні. Та проте Томир не боявся ні звірів, ні пійми. Ведмідь бач напалав на людину тільки тоді, коли вона сама, або коли його ранили, а на шляху свого життя навчився молодець цінити її лююти пійму, бож вона справді покривав собою безліч всіяких вчинів. Ворогом людини не пійма... се ось пересуди-забооні зраджують таїни ночі, а пересуди губляться серед зельної послідовности переживань...

— Егеж, тільки живий пєс кусав! — сказав про себе. — Воїтиф вовк не стоїть й одного скоку живого заяця!

Бліде світло місяця заливало сріблом усю поляну біля Грушової керниці. Білявий опар укривав її, наче одну зі снх таїн літнього вечера, коли то поза легесеньким серпанком цариці-Ночі хиляться ід собі людські тіви. Та тут тільки в дуплі кричали сови, а темнаві привиди безпумно пролітаючих нічних птиць перехрещували у всіх напрамах холодне повітря.

Томир спинився на краю поляни й обережно розглянувся. Хата Бова темніла під лісом наче висока скала з печерою, у якій поселився ведмідь. Довкола було все спокійно, тільки самим краєм прогалини кралася ід воді якась тінь. Молодець напружив зір та слух, щоби збагнути, що се, а й кінь нагло нашурив уха. Одначе легесенький подув від воді не привіс до ніздрів коня острої воні грабіжника і звіря спокійно почало цастися на свіжий, сочніф траві поляни.

— Видко рогач або олень, - погадав Томир, і привязавши коня до дерева, став обходити ю.

ляву другим боком, доки хата Бова не заслонила перед ним лиця місяця.

Хвильку наслухував ще, чи нема біля пустині якої сторожі, але не почув нічого. Тільки цвіркун засів десь у шілинні хати та оглашав самоту своєю одномачітною співанкою. Відчинив двері. Сопух невітрепої, брудної хати облав його, змішаний з гниязким димом тліючого на огнищі під попелом вогкого палива. Але Томир не роздував ватри. Жваво викресав огню і засвітив дві свічки, які стояли на престолі перед чорним настінним хрестом. Оглянувся. На брудному, з буряну та моху зладженому берлозі не було сього, що бажав нїйти. Глек, у якому варив Бово молоко, був порожній, у купі гниючого хабазу та відпатків ярини і риб не було більше нічого. Бистрі очі молодця відкрили одначе на стіні за престолом вцячий кубок.

— Воли тут хиба кубком не пють! — проворчав, зняв кубок зі стіни й понюхав.

— Егеж! — сказав — вино! Я так і знав.

Оглянувся ще раз і нагло побіг до застеленого засаленим обрусом престола. Обрус спадав довкола деревляної скрині аж на землю, та з боку під обрусом видпів отвір. Устромив туди руку і з легким окликом витягнув на світло бокату, камянку з вузкою шийкою. За першою послїдувала друга, третя, четверта. Томир знав сі фляшки, у яких продавали Греки своє густе, темне, солодке, а так зрадливе вино. Не гаючися, видобув затичку одної і потягнув глоток, другий, аж очі засвітилися, а любе тепло розлилося по всім членам. Тоді швидко видобув ізза пазухи насонний „лік“ і влив до решти вина весь зміст свогого збавятка.

— Густе вино прийме ще й не тільки, — по-гадав, заткав затичку і знов поховав фляшки під престіл.

— Смерть припде, неждано, ненадійно, справді як Божій допуст. — засміявся злобно — А хиба нема обави, щоби ти з ким ділився...

XI.

Злочин та втеча Богдара викликали поміж службою чимало толків, міркувань, здогадів. Рост, Акма та інші щільно стежили за Єленою й Томиром, щоби збагнути, чи саме між ними лежить жерело всього нещастя: бач зносили між обоїма оправдувалиб усе, а то й далиб може основу здогадуватись злочину не в самому тільки боярині. Одначе не вистежили нічого. Томир господарював справно й доцільно, докунув навіть ще другу волость у сусідстві, Городище і пересиджував здебільшого у ній. Будував клуші, склади, переставляв дворище, привозив із Перемишля усяку куплю, яку міняв на скіри та віск, видко ладився торгувати на власну руку. Ще перед жнивом надіхали купці з Перемишля, та сим разом не з товаром, а з готовим грошем за товар і тоді Вижняни рішили:

— Се вельми тямучий і гарний хазяїн. Сей приспорить майна родині, не то що Богдар.

— Та, але кому оставить його? — питали околичні бояри, у яких були дочки.

Але хочай сусіднє боярство й заїздило у Вижню, Томир не спішився до них і приймала їх сама тільки Єлена. Відвідини сі томили її. Злобні замітки та вислови небажаного спочування драгували покинену жінку до того, що вона стала вкінці відправляти гостей у Городище.

— Я тут не хазяйка! — відповідала прибуваючим. — Мене з дитиною тільки з ласки-милости держить шурин у дворіщі. Вибачайте! мені не ялося приймати гостей за нього.

Зразу видавалося Єлені, що Богдар кожної хвили може тайком вернути у дворіще і забрати її зі собою на нове посілля, вона злилася на Томира, що липає її одною серед прихильної Богдарові служби і з озлобленням питала себе, чи він справді любив її колинебудь, чи ні. Богдар певно питався б був її, чи вона бажає собі його товариства, чи ні і вчинивби тільки те, чого хотілаб вона. Сей не журився нею зовсім, наче її не було у його посіллі.

— Невжеж він вважає мене тільки рабицею, яка завсіди жде тільки появи деспота? — питала і румянець гніву зацвітав на її личку.

Стала займатися дитиною, одначе швидко збагнула, що дитина тільки дратує та нудить її своїм діточим лебедінням та галасливими забавами. До того ще бачила, що хлончина більше горнеться до Акми чим до неї, а її Акма не бажала собі впливу її на дитицу.

— Дитина се не твоє, не боярське діло! — говорила стара облесно, але і злобно. — Тобі у теремі лічити коралі-перла, нюхати пахощі, ткати борти, нашивати самоцвіти: не для тебе нечисть га крик дитини. Се наше, рабське діло. Ми тобі виховаємо сина на славу, а як уже возме в руки меч, тоді шойно відбереш його собі. Егеж!

Невдоволена, знуджена самотністю сиділа Елена у хаті. Її влада вимагала подиву оточення, любовних зітхань, глітних сходив, а все те родилося на підкладі палкості, якої не зумів як слід розбудити її удоволити Богдар. До того її молода, метка її сильна поява Томира нераз заставляла бітись її серце, а тепер, коли Богдар випав із її

круга, сама заняла його місце. І злисть і туга, обави і бажання на перемину томили молодичку. Все те однаке діялося наче у півсні. Були се почування холодної ікони, на яку з подивом глядять усі, яку можна держати у церкві, чи в божику, та годі при ній загіряться. Ліниво гляділа Єлена на Акму та Ярослава в огороді і бачила, як обоє пішли чомусьто далеко на кінець саду, де велитенські липи отіювали собою частокіл. Лице молодой жінки дригнуло, брижки невдоволення коротким судорогом промайнули по устах. Навіщо їй сеї дитини? Вона за мала, щоби годити її у всьому, у неї черти Богдара... погано! Самовідречення матері не до лица камяній статуї, хочби її із рожевого мрамору...

Сонце заходило. Щebet дитини утих за стіною. Оливна лампада горіла на лянцюгу, самотня вечера ждала на столі. Усміхнулася.

Ах, не бракло тут ні вина, ні ладану, який курився у крицевій чаші, ні коріння.. Він дбав про неї як тамтой... та ах! куди тамтому до нього!.. Протяглася рухом розпеченої кітки та сіла за стіл.

Іжа не йшла її в рот. Наситивши перший голод, випила чарочку вина з Хіосу і сплівши руки на заді голови, відхилилася усім тілом на оплічник крісла. Тонкий профіль її лица, освічений світлом, ясно відбивав від сутіні кімнати, молодеча, випукла, пружниста грудь виступала вперед під шовковою, синьою тунікою. Нагі, наче зі слоневої кости точені рамена обітмали рамою її пишне, буйне, мов крук чорне-волосся, а відкочені, золотом перетикані, широчезні рукави уклалися при обох плечах, наче складки царської мантиї. Чудова була Єлена під сю хвилю; сказавби хто, якийсь віщий дух повчив її прибрати таку

плінуючу позу. Бо ось на порозі сіни позад її показався у дверях... Томир.

Довгу хвилию глядів недвижно на чудову по-
яву, наче грішник, який крізь мале віконце за-
зирнув у рай, але нагло її у ньому зайшла пере-
міна. Бліде лице порожевіло, розміряні очі забле-
стіли похиттю: Вонаж була його куплею, купле-
ною злочинном, а таке добро не купується для
ока. Гей!

Живо поступив кілька кроків по м'якій вед-
межі її шкірі, якою була вислана долівка, ступив...
і спинився..

— Ануж налякається! — погадав.

— Добрий вечір, Єлено! — сказав тихим,
м'яким голосом..

— Ах!

Кров хвилию хлинула її до лица, руки опали
долі, а рукави зісунулися аж до ізгибів рук.

— Поклін тобі, боярине! — похилилася до
землі. — Що прикажеш?

Ніжним, круглим рухом обняв Томир стан
Єлени.

— Невже так багато змінилося від смерти
Богдара, що ти вітаєш мене як рабня? — спитав.

— Від смерти? Що ти кажеш? Невжеж?

У її голосі звучало зачудування, збентежен-
ня, але ні жаль, ні смуток...

— Так, Єлено! Його кров, що правда, круж-
ляє ще в його тілі, але він сам ізчез наче при-
вид із твого життя. Немає йому уже приступу
до всього, що остало тут. Поток, се не пусте слово,
а копа, се не жарт. На злочинця нема помилу-
вання на руській землі і ніхто не знав, ані не
дізнається, де вовки порозтягають його кістки.
Хиба що покине волости та пропаде у безвістях
Сходу, але й тоді ти втратила його...

— Так я вдова, а малий Ярослав сирота..
ох, лишечко!

Склонила голову, указуючи Томирові білу лінію шиї і підняла руки до лица. Та ось могодець нахилився над нею, а віднявши її долоні від чола, заглянув з усміхом у її очі. Тепло, яке било від неї, обдавало його запапним туманом і вичаровувало з його уст слова, які шептав він тільки колись перед п'яти роками у сні до зоряних мрій молодости.

— Глянь на мене, Єлено! Тим, чим можу тобі бути я, не був Богдар ніколи. Забудь про сього, хто вкрав тобі її мені найкращі роки молодости, хто прогайпував цілий скарб роскоші, ціле море любови, якого не міг випити сам та не дав напиться до скочу і тобі. Опри свою чарівну головку па моє плече, красавице, спічни у моїх раменах, я не вхоплю за ратище убійника, ані не зніюхаюся з жидами, щоби внішною плівкою достатку закрити жебрацтво гроша та шил, чи усунути супірника. Ходи!

Завів її до лежанки і сів біля неї. Вона сиділа мовчки, тільки від часу до часу зпід довгих, чорних вій стежила за грою його лица. Та проте її у неї підіймалася грудь високо, приспішувала віддих, пальчики нервно перєбірали золотисту борту, яка опоясувала туніку упродовж пахвин та довкола бедер.

— Ти мовчиш, кохана? Ні словом не відповідаєш на мої прохання, не хочеш любити мене, як свогого...

— Ох! я все зроблю, що прикажеш... Тиж купив мене!

Довгу хвилю мовчав Томир, гризучи уста. Жаль, злість, похоть, спорили зі собою.

— У злу хвилю зрадив я сю тайну, Єлено! Не будь її, ти не відмагалабся від мойого обійму.

Коли глянув я на тебе у перше сьому пять літ, вмиль засурмили мені в уха Божі Ангелі: Отсе тобі й пара, вона одна, а ніхто більше! Молодість повяжеться з молодістю, рожеві уста, палка груди із грудлю. Я зїздів пів світа, зібрав скарби куди більші скарбів твогого батька, а серця не продав, ні не дарував нікому. А ось тепер ти кажеш мені: Ти купив мене і тому, тільки тому, я твоя! Не того надіявся я, не того! Так! Я возму тебе, возму, бо у мене нема стриму, ні змоги опертись твоєму чарові, але опісля сам втоплю собі ніж у серце. Осталеши сама, а скарби перекажеш синові... тамтого.

Встав пагло і кинувся до колін Єлено.

— Царице моя, — шептав, стискаючи її руки, — я не по те прийшов, щоби тебе брати силою. Видиш, я тяжкими не показувався у Вижні, бо бажав затерти у твоїй тямці спомини підлої продажі; я бажав ступити перед тебе, не як господи перед куплену брамку, а як жених перед свою хоть і взяти любов за любов по волі, не по неволі. Відповіж мені отверто, Єлено, чи зможеш коли глянути на мене ласкавіщим оком? Але закн відповіш, знай, що Вижня, Городище та всі грощі у скринях під твоєю лежанкою, се твоє, а не мое добро! Тебе княжну, купив таки твій раб, бо другого способу не було для нього. Ти свободна, Єлено, і відповідай мені, як така!

Зпід довгих чорних вій ясно глянули очі на молодця, лице легко приблідло перед так важним рішенням і нагло похилилася струнка постать над русявою головою молодця.

— Томир, господи Вижні, міг про мене і не показуватися зовсім, — сказала тихим, дріжачим голосом. — але чому сей молодець Томир, про якого так багато чую, чому він так довго га-

явся? Може бути, що дідичка Вижні і знає, що таке туга...

Тінь та мовчанка теплої літньої ночі покрила дальшу розмову, мов заквітчаний луг. Не видко пвітів, не чути співу птичок, та проте й одні і другі ждуть тільки ранку, щоби указатися світові й огласити його співом щастя. А пока вони спочивають у тіни, а пахощі пвітів та сонливий щебет зраджують хвилями птьмою укритий рай. . . . .

Тимчасом на дворі стало збиратися на бурю. Десь від заходу виповзла чорна хмарюка, а вогкий, холодній вітер став злегка шуміти у гиллі кріслатих лип. Місяць в останній чверти заховався за хмару. звізди зтягнулись опаром, потемніло усе, замовкли навіть пугутьки і сови у пралісі, а шум запанував неподільно над усіми прочими гомонами.

А тоді від чорної суцїлі саду відірвалася людська стать, хтось підбіг до віконця і через хвилю глядів до середини. Відтак звільна став підіймати руку з блискучим ратищем, але по хвилі заточився мов п'яний і відступив. Довго дивився у слабке, жовтяве світло, яке добувалося з маленького віконця, наче надумувався і вагав... Та ось по тому боці хати почувлися голоси і миттю счезла стать під липами. . . . .

Стара Акма уложила дитину спати і втомлена цілоденнім біганням за моторним, над вік розвиненим хлопчиком, сіла на порозі дворища і задумалася. Мимо втоми одначе гадки її були погідні, може навіть веселі. Відблеск ватри, при якій служебниці варили вечірню страву, падав на її усміхнене лице. У сих гадках бачила вона Ярослава високим, струнким парубком, як він вертає з ліса вечірком до своєї старенької няні, а вона застплав для нього стіл і сама сідає біля нього з кужівкою... Та ось поміж молодими слугами

і ратниками боярина вибухнув нагло регіт, регіт, який повстає звичайно при сороміцьких жартах. А серед реготу почувлися й імена Томира та Єлени.

— Правда! й вони обоє в живих, а її любимчик, її дитинка є на ділі безземельним безбатченком. Горе!

Осунулося й посумніло лице старої.

— Церкун вам та Поголо! — проворчала, зі стоном двигнулася з порога і пошкандибала під липи, де забула була при забаві з дитиною свій кожухок. Холодний подих близької бурі нагадав їй бач старечі літа.

Мимо темряви знала дорогу добре й ішла певно й безпечно. Під липами темрява була цілковита і стара стала на місці забави руками смотрити довкола за кожухом. Нагло крикнула і з острахом зірвалася. Рука її нащупала ногу живої людини.

— Цить, Акмо! Се я! — почула голос Богдара, а його широка долоня закрила її уста.

— То ти, боярине? Ох, коби боги відвернули се сконище горя від наших голов, о, коби їх проклін...

— Не верзи! Як на тепер, все пропало! Ти кажи! здавна уже Томир і Єлена там ось ночують?

— Ні, сьогодні уперве!

— Дитина де? Що з нею?

— Спить. Вони не тикають її.

— Гаразд! — відітхнув глибоко, але голос дріжав таки, наче з безмежного болю, чи гніву. — Слухай, Акмо! Як зіниці ока, як життя власної одинокої дитини бережи його! Якщо „вони“ стануть його кривдити, то привяжи червону ганчірку до гилляки всохлого дуба на Велесовому урочищі. Появля? Червону ганчірку, криваву шмату, чи рубець опинки, то що, чуєш? Не забудь!

Дбай, Акмо, про нього, як дбала про мене. Але як проклинаю що ночі твої руки, що не задавили мене в колисці, так благословитиму їх, як доховаш віри мені. Боги світлі, боги добрі не покарають за злочини мої і Томира, за ледачість Єлени моя левеня. О ні! хай побережуть його всі давні й нові боги, всі святці у золотих ризах, всі Водяні, Лісові, Домові, а ти, Акмо, маєш бути йому мамою. Побережеш як слід, усе майно, яке останется після мене, піде по половині на Славка і на тебе... не побережеш, згинеш, хочби захова-лася під малятю квягині Анни, тям се!

Сльози тремтіли у голосі боярина. Рука, яка спочивала на плечі старої, тряслася мов у пропасниці.

— Не кори мене невірою, Богдаре! Не до майна мені, ні до життя. Я її має віддалаб, щоби мійому пестіві забезпечити прожиток. Деж ділося твоє богацтво, хлопче? Прогайдував, продав, втеряв ти його, а твій син піде ізгом у слуги або гридні. Гей!

Рука боярина перестала дріжати.

— Піде, гадаєш? Ні, не піде! Піп Кипріян говорить про справедливість Бога християн. Ми всі християни, а Божа правда мусить на нас обявитись! Інакше великий князь клявється ложі, а ми всі брешемо за ним як на повню собаки. Згинув я, але згинуть і вони, а діточа голубина душа як білий ангел зірницею зійде над нашими кострами...

— Акмо! ходи вечеряти — почувся тихий поклик з кількох боків, — ходи вечеряти!

Видко челядь відшукувала стару на обійстю.

— Ха, ха! — засміявся вишком Богдар. — Зтиха кличуть, щоби не розбудити. Прощай, Акмо, і не забудь, о, не забудь!..

— На могилу мою і моїх, на його безцінну головку, не забуду!

XII.

З того часу що тижня в неділю з полудня, коли втомлені та ситі Вижняни спали по загумінках та городах, темна стать боярина підсувалася манівцями під частокіл, припадала до нарочно зробленої у ньому діри і гляділа крізь неї, як під липами на стежці гралася шістьдесятьлітня бабуся з хлопцем-трилітком. Рясні сльози пили по поораному лиці, грубий, заскоружлий кулак здавлював нераз хлипання, перед часом посвілий волос нависав на мутні очі. А були се очі колодника, який з тугою-росцуюю глядить крізь одиноке віконце темної, вогкої тюрми на маленькій клаптичок синяви та боїться, щоби не забув глянути туди в останню хвилину свого злиденного життя. Сеї рубець неба, се його світ, се рай, се спасіння. Се одно, що остало йому з розбитої наві буття, його святощі, його Бог... Одначе ні словом, ні окликом не зрадив батько своєї прияви, бо знав, що дитинка видасть його. Його мука була тим більша, що не було разу, щоби хлопчипа не згадав тата. Тоді мука ставала просто невиносимою і тоді плакала і няня.

Аж минуло літо, а осінь почалася дощами, яких не затямили і найстарші люди у Вижві. День і ніч падала вода з неба. Верещиця та всі потоки підбули, розлилися швидко, затоплюючи ліс за змінюючи багна в озера. Північно-західній вітер наносив щораз то нові полчища хмар, дрібненький дощик перепадував без уливу на переміну з просто потопними зливами.

— Божій гнів є над волостю, а може й над усею землею! — говорили старі, досвідні мужі. Отець Кипріян читав молебні, Бово помагав йому, а й сам одівшись у ризи, відправляв свої еґзорціази, та все дарма! Доц устав аж у половині

жовтня, так що не можна було зібрати зі садів чи городів ніякої ярини. Овес пропав зовсім, а все проче мокло у полі. Людям виправся вже на той рік страшний Голод, найбільш жорстокий цар на землі, брат Смерти, батько Попести...

Та снм разом дочка випередила батька... Після дощів густі, нездорові мраки обснували ліси сірими клубами, а намість холоду, прийшло удупливе, гниле тепло, яке й довершило звищення, начатого зливами. Усе, що не пропало в воді, зігнило в духоті, а рівночасно начався помір. Зразу слабувала скотина, гинули вівці, телята, коні, далі корови, воли і пси, вкінці звільна, незначно, то тут, то там стали занепадати і вмірати діти. Одначе діти вмірають що осені, так як весною жінки, тож і ніхто сьому не дивувався. Більше було жаль пропавшого майна... Та ось нагло, померло двох господарів і оден парубок, другої днини захворіло десяток инших, третьої половина з них померла, а Бово, який їздив до Перемишля, вернув із вісткою, що у город не пускають, бо там пошесть. Тривога впала на всю волость..

Зовсім здорові люде почували зразу легкі болі у всіх членах, тошноту, опісля приходила рвота і сильна горячка, безтяма, судороги.. і кінець.. Слабші будовою, худі, костисті мужі легше перебували недугу. Вони не їли нічого через кілька день, відтак пітніли сильно, або діставали на всьому тілі висипку, яка репалася і вонючою слиззю затроювала повітря. Коли людина після тріох неділь уставала з лежанки, був се тільки кістяк без крихітки сили під жовтою шкірою, та без тямки у присохлому мізку. Роспука стала огортати всіх, хто ще не чував у собі перших проявів недуги. Вони блукали з горячково лискучими очима по лісі, бачили всіляке, чоґо не бачили давніше, а коли зійшлися біля церкви, то

тільки було толків, що про відьом, відьмаків, опирів, вовкулаків...

— Іменно вовкулака є між нами! — говорив Бово, який дійшов до чималого значіння між людьми, відколи вибухла пошесть.

Всі нагадували собі його пророцтво на весну і з того часу здймали шапки, як тільки здалека заздріли його на дорозі. А Бово повторював усякому:

— У боярському дворниці сподіялося страшне. Шістьох людей згинуло без святої сповіді у Чортовому ярі, на проклятому місці, звідкіля веде прямиий шлях у горібче пекло. Брат повстав на брата, за клятий гріш забрав злочинцеві посілля й жінку і живе з нею як із повією на сором і соблазн усьому християнському мірові. Та найгірше усього є се, що жертвою впала і свята голова чорноризця Зденка... Тисяча вас не оплатить божого гніву за його святу голову. Ох, браття! Страшний час іде, чути вже сурми Ангелів, які скликають всі душі на страшний суд, . Тисячлітня держава добігає кінця... Стежіть пильно, не уставайте, а певно найдете вовкулаку. Я догадуюся, хто се такий, та правду знає тільки Бог...

І справді. Вскорі вислідили мужики Богдара, який крутився заєдно в густих борах біля свого дворнища та села. Угледіли вони вкінці темну стать, яка припадала до отвору у частоколі, щоби побачити хоч те місце, де гралася у літі його дитинка. Про своє відкриття сповістили Бова, а в сього аж душа зраділа, коли почув.

— Я так і знав, що вовкулака саме тут біля дворнища, або й у ньому міняє свою стать, бо тут прикована його душа. Ідіть і глядіть, а найдете!..

У понурий осінній ранок боярин Судислав сидів у лісі на одній із каменюк Червоного верха та стежив пильно за білкою, яка виконувала свої

карколомні скоки у гиллі кріслатого бука. Вона збирала букові орішки та носила їх у дупло старої смереки, яка стояла недалечко. Смілим, просто птичим летом перескакувала танечниця праліса з бука на смереку та зчезала у дуплі. По хвили знову появлявся при отворі кінчастий пичочок вивірки, чорні оченята розглядалися бистро довкола та з особливим зацікавленням придивлялися самотньому видцеві. Коли він одначе не рухався, мандрівка починалася на ново з такою самою сміливістю, звинністю та без промаху. Мимохіть задумався Судислав над спокоєм та тихою радістю життя у природі, доки у нього не вмішається чоловік. Людина се справді твір якихось других, надприродних сил, бо його вчинки та спосіб життя просто ворожі законам природи. Вслід за його приходом, наче під подихом чуми, гинуть рослини і звірі у страшний боротьбі, а поразка не завсіди по його боці. Невжеж правду кажуть монахи, що Бог вигнав людей із раю? А як так, то люди, се не Божі діти, се кождо прокляте і Богом і природою. Ось умірають десятки людей, вигибають звірята, які привів зі собою у ліс чоловік, як свою робучу скотину, а білка... білка, як сьому тисяч літ, так і сьогодні таскає свої букові орішки, весела, звинна, здорова. Ні! Аві Бог не є батьком людині, ні природа матірю. Людина се ні звір, ні птах, у нього тільки вітчим та мачуха. Чи ж дивно, що в нього тільки думки, що ограбити та побити другого, відняти йому підступом чи силою те, чого не надбав сам. Чи ж дивно, що в нього тільки ворогування на всіх і вся, лож, обман, клевета, насила?.

Боярин заглубився у своїх міркуваннях. Властиве старій вірі неясне відношення людини до природи і божества та незнання основ нової, княжої науки викликували у нього дивну мішанину

понять та почувань. Тож як взагалі піддані князя Володимира так і він швидко відвернувся від відрваних міркувань до буденщини. Події у дворині Богдара та у Вижні, далі пошесть, казки про вовкулаку, пророцтво Їова, все те пересунулося через його голову. Його погляд покинув стежити білку та потонув у сірому тумані, який застелив землю і ліс.

І нагло побачив, як на стежині від сторони Вижні замаячила у тумані темна стать. Її рухи були повільні, ліннві, а обрисл непевні.

— Ведмідь? майнула гадка, а рука сягнула за ратищем і луком.

Вмить придавив ногою пражений у огні лук, напняв тятиву, наложив стрілу і станув на готові. Кождої хвилі очікував, що з'ява підійметься горі, а гнівне бурмотання визове його до бою. Та ось намість того побачив, що вона ще менчою стала, а до уха дійшов слабий, хриплий поклик.

— Не стріляй, помилуй!

Мимохіть станула перед Судиславом дія лютневого вечера, коли Томир загостив у його хату.

— Точнісінько той сам голос, що тоді, — погадав і спустил лук.

— Хто ти? — спитав грімко.

— Богдар... боярин, — була відповідь.

Лук випав із рук Судислава.

— Пробі! — сказав до своєї душі. — Судьба Вовчурів ступас через мій поріг. Згадав давній переказ рідні про колишню ворожнечу батька зі старим Ульфром за виженську волюсть.

— Проклін сповняється! — сповняється всупереч науці Христа. Не вжеж сповниться і проклін волхва Перуна, коли варязькі ратники розкидали капище на замковій горі Перемишля? Він казав тоді: Як отсі бервена та каміння, се золото та паволоки, так розпадеться держава князя! По-

розтягають її чужі, заллють кровю та сльозами, доки... доки народ не виречеся всього, навіть сього нового Бога, щоби порвати закляті кайдани. Горе!

Тимчасом Богдар приповз до піг боярина. Виглядав страшно. Сивий волос, брудний та покервавлений звисав на старече, смертельним страхом викривлене лице, з рук, покусаних вовками чи собаками, краплями спливала кров на одяг, пірваний у ганчірки. Кров і грязь, синці та рани укривали всі місця, з яких острі зуби грабіжників позривали одержу.

— Встань, боярине! — сказав Судислав, гадаючи зразу, що Богдар прохає в нього життя. Але вмить пізнав, що помилився. У помутнілих очах нещасного блиснув огоньок, обезсилені руки піднялися дещо, а з уст стали видобуватися не-виразні звуки.

— Ні, я не про те! — зрозумів укінці Судислав. — Убий мене, коли воля. Добро вчиниш мені, громаді, а може й собі... Давна ворожнеча... Бий!

Живо підійняв Судислав Богдара.

— Прости! Я не знав, що ти... що ти вже аж так... Щож се з тобою сталося?

Але боярин відповів не зразу. Важко переводив дух, а коли дещо припочав, погляд його впав у першій мірі на його обнажені, покривавлені ноги. Скинув з плечий ведуку, невірноравлену шкіру вовка і накрив лею ноги.

— Відкіля се? Кляті собаки мало що не загризли на смерть. Вишняни засіли на мене біля дворища і зацькували собаками. Що правда, пі оден не підняв руки на мене, хотяй я з десятком вовкодавів і затокв, тікаючи. Все таки цькували, кричали, прозивали вовкулаком, ну і ось кров, грязь і роспука.

— А на віщож ти ходив туди, раз тебе засудили на поток? Навіщо брав на себе вовчу шкіру? — снітав Судислав.

Богдар зірвався з каменя, на якому посадив його Судислав, але швидко упав назад на місце. Не в силу було йому стояти на поранених стопах. Ухопився обома жменями за криваві жмутки волосся і рвав їх, наче собака вовчу шкіру.

— Ти зрозумій се, Судиславе!... Там у Вижні, де сі поганці, там... він! Якжеж мені не йти туди мимо опали, потоку, ворожнечі. Там моє все, одно, що остало мені на світі, моє життя, мій Бог, я сам!

— Хто такий? — счудувався Судислав. — Бог, життя? Що се таке?

— Мій син!...

— Ах!

— Так, боярине, я живу тільки для нього, для нього допустився злочину, для нього готов допуститися другого, готов віддати й останню краплину крові, готов на смерть... Сам знаєш що тепер ніхто не відає, яким богам клаяться, то я поклався його дорогій головці, вона була моїм богом, і я не знав і не знаю, чи він і я се дві душі, чи ні...

— Дві душі, Богдаре, тільки ти любиш у ньому себе. Відси й усе нещастя!

— Нещастя, кажеш? А від чогож бувають шасливі люди у світі, як не від сеї заміни? Від чогож теріпня, як не від розлуки?

— Правда!

Замовк. Холодний, самотній піл у тьмавій хаті, туга за сею, що у піску покоїться від літ... розлука! Ах! І він віддав колись свою душу другій людині,... у заміну взяв її, а з сього родилося щастя... І він готов бувби на злочин... щоби вернути собі його,... так дарма!

— Правда! — повторив. — Жаль мені тебе, Богдаре, у моєму серці нема ворожнечі, нема і пошешної дурітки. Я поможу тобі..

— Не мені помагати, Судиславе! — живо заперечив Богдар. — Я... труп і то нещохований. Від мене хай тікає кождий як від воюючого стерва, — по правді і по закону!.. Але малий Ярослав... швидко стане сиротою! — У мене бачиш часу доволі; я нарочно ходив стежками злочину і біля трупа монаха найшов ось се!

Туг показав Судиславові малу круглу мосьякву сківку.

— Щож се таке? — зацікавився Судислав.

— Се сківка з могого пояса, при якому носив я ловецький ніж та топір. Сей пояс видко мав Томир на собі. Або кінь, або скриня, або монах, падучи, обірвали йому її. Збентежені Вижняни не догадалися поглядіти за позпаками у ломах. Бачиш отже, що я тільки другу, менчу половину кривавої вини двигаю на плечах. Властивим злочинцем є Томир! Він має гріш убитого у своїй коморі, він має усі користі, він має мою жінку...

— Як так, — гукнув Судислав, — так чому ти не йдеш з ним на копу?

— Пожди! — підняв руку Богдар. — Сором, поток, опалу, смерть остали для мене! Та бачиш,, я не можу доказати ні одного слова з усього що кажу. Щож із цього, що у мене сківка? Я міг украсти її, або давніше відірвану сховати: мене переловили біля дворища, я... вовкулака.

Судислав опустил голову.

— Але я, — кінчив Богдар, — не ремствую і не боюся. Я чую, що так як мене не минає за злочин люта смерть, так і Томир поплатиться. Я сам... та лишім се! Доки моя жемчужинка, ту з очей Богдара силмили дві мутні краплі па

сиві вуса, — доки вона у добрі, у гаразді, я не діткну його! Але опісля?... Тож ти, Судиславе, заопікуйся сиротою наспів із мовою Акмою. Вона буде дитині мамою, ти будь татом і тям се! Не виховай його, як Вовчурів виховав старий Ульфр. Хай росте як Судиславич, як твоя дитина, так як бажавби виховати сина ти!

Глибоко зворушений боярин обіцяв, дармо одначе здержував Богдара, бажачучи допомгти йому у дечому. Богдар устав із трудом та по хвилі счез у гущавині.

ХІІІ.

Минув тиждень, другий, вовкулака не показувався вже біля дворища, та зате пошесть поширювалася щораз то більше. Вкінці захорів отець Килріяні і помер третьої днини після заведужання, а тоді просто роспука огорнула всіх. Дячок Болгарин, якого привіз був зі собою піп, утік був уже кілька літ сьому, другого годі було добути, а ще тяжче вишчити на дяка кого з місцевих. — Церква остала без священика. Наче стадо овець без пастиря, розбіглися Вишняни від свіжої могили, не пращаючись зі собою, не гуторячи, не вітаючи стрічних. Усякому здавалося, що ось ізза могили вишкірять Пошесть свої жовті зуби у побідному реготі та безліччю кістлявих рамен'похапає всіх, що проводили небіщика до гробу. За кожним деревом ввижався сіро-сивий вовкулака, страшний, дикий, з кривавими очима рисі, вовчими зубами та людською злобою. І дивно! У трівозі та безголові найшлися всі слідуючої днини... біля Грушової криниці. Не була то вже пустня, а дворище, невелике правда, але вигідне, високо будоване, зі стелею у крату та оканом над огнищем. Доволі великий простір

викорчували парубки під весняний засів, а одяг служби вказував на заможність нового громадянина. Остала одначе і давня, темна хатина пустильника з чорним хрестом і престолом і саме там наїпли Вижняп Бова.

— Рятуї нас! — заплакали і впали навколішки, а старий Тур із Городища промовляв за всіх: Покинули ми волхвів старої віри, покинув нас піп нової, а злюча Зараза пориває раз-у-раз когось із поміж нас, прочим затроєє кров, мішає глузди у голові, слабить серце. Ночами вийуть вовки, чи вовкулаки, а собаки відповідають їм. Вони чують нечисту силу, яка береться запанувати над вижнянськими лісами і вигубити усе живуче... Рятуї же, відуне, рятуї знаучий! Усе, чого забажася, нас самих у неволю дамо тобі, тільки спаси нас!

А Бово підняв руки й очі горі та довгу хвилю міркував, що відповісти. Ось і приходила нагода дати духовний провід тисячам людей. Одним словом міг він усю волость кинути навколішки перед престол римської віри. Будь у нього монастир зі золоченими іконами, мальованими стінами, ризами, кадильницями, монстранціями... та ба, їх нема!

Але всетаки їх треба придержати і так, зайти чимсь, вказати ціль життя, а чого не вдалося зробити грошем, можна словом...

— Гаразд, братя! — відповів. — У святих книгах, які лежать ось там па престоли, записано багато мудроців і я кормив ними і кормлю що днини свого слабого духа. Здавна боліло мене серце зза вашого горя, я глядів поради у книгах і... і наїшов її!

Тихе „ааа!“ почулося над товпою. Усякий віддихав із полекшою, наїшовши знову когось, на кого міг надіятися його незрілий, темний ум.

— Ворог людського роду, ворог Бога, його Єдинородного Сина і Святого Духа, проклятий Сатана не спить, а невидимо кружить поміж нами, намагаючися загнати у свої підра людей. Він спокушує їх золотом, красою, вином, або ляскає війною, пожежею, заразою. Він послугується усякими поганськими страхіттями і всі Унгольди та Ніблунґи служать йому. Але Бог у своїй премудрости запроторив його у горюче пекло вогню і смоли і тільки саме таким огнем зможете оборонити себе ви. Я вказував вам місце, де пекельні появи приймають на себе людську стать. Переловіть їх, вооруживши себе хрестом та свяченою водою, передайте огневі, а счезнуть пошесть та диявольське страхіття з волости.

— Ми стежимо, о святий, уже дві неділі на дармо! — відповів Тур, схиливши голову.

— Стежіть ще дві, ще три, місяць, два! Терпіння спасе вас, як спасло світ на Голгофті. Ідіть, а я помолюся за вас тут і будьте певні, що невдовзі блисне для усіх день свободи!

Се сказавши, замкнув двері келії і пішов до престола. Видобув фляшку, налив кубок, випив, але у друге не було вже що наливати. Фляшка була порожня. Тужним зором обкинув ще оставші повні фляшки під престолом і затер руки.

— Справедливий твій суд, Господи! — закликав, глянув крізь шпару у дверях на поляни і побачив, як товпа мірян живо розправляючи руками та киваючи головами, прямувала у Вижню.

А міжтим Томир і Єлена, відкинувши жах перед появою Богдара, тілом і душею тонули у розкоші співжиття. Пошесть наче нарочком омивала боярське дворище. Може бути, що снігювали її грецьке вино та пахощі, які весь день курилися у теремі. Єлена віднайшла навіть свої за-

бути гусла і підчас коли між хатами почувалося проймаюче голосіння по померших, або зойки недужих, у боярському дворинці плили крізь вікна під склепіння лип солодкі тони музики. Томир нагадав собі веселі пісеньки клириків і не раз співали вечірком обоє, радіючи сном життя.

Великими, блискучими очима приглядався обоім ізза запічка малий Ярослав. Дитина добре знала, що їй нічого лізти між маму та сирійка і взагалі відвчилася говорити з кимнебудь крім Акми. У малому серденьку збиралася злоба і сеї глибокий, несвідомий жаль, який покриває сумом та блідістю лица покинутих дітей.

Була третя субота після першої появи Богдаря під дворинцем. Густа мрака стелилася понад Верешницею й окутувала усе непроглядними стінами вогкої, сірої днини. У челядній суятилася служба біля вечері, а малий Ярослав грався біля вогню пестрим, із ганчірок зішитим мячиком. При столі сидів боярин Томир та Єлена й вели свою звичайну гутірку; між ними лежали гусли, з яких довгі, тонкі пальці Єлени добували хвилями звучні тони.

Та ось мячик дитини, підкинутий незручно, упав на струни інструменту, а різкий, проймаючий тон залунав у кімнати.

— Іди, Славо, до Акми, погляди її! — сказала мати.

Однак дитина навіть не звернула уваги на сі слова. Вона підняла мячик зі землі та знову стала гратися у своєму кутику.

— Іди, Славо, у пекарню! — повторила мати остро.

— Не піду! Я хочу тут гратися! — відповів хлопець.

Гнів закрасив румянцем чоло матері.

— Геть відсіля! Чув? — крикнула.

Але дитина розплакалася нагло та на всю хату зарепетувала:

— Не хочу! Я хочу тут! Не піду! Ні! Ні!

Хлопчина почервонів, затупотів ногами, заплакався, але й не гадав послухати матері. Засівана змалку злоба видавала ось перші плоди, а вроджений упір скріплював ще завзяття.

— Вовченя! — кинулася мати до хлопця, — ось я покажу тобі!

Вхопила хлопця за рамя, здавила до болю і потягла до дверей... Та всю мигь закричала проймаючо й відскочила у бік. Хлопець укусив її в руку так, що показалася кров. Наче осою вжалений, зірвався з лави і Томир, скочив до дитини й замахнувся. Блідий мов стіна, з лискучими мов у вовченяти очима ждав хлопчина удару, а його тільце раз-у-раз потрясали суцороги. Він затискав зуби і видко було, що ні одним звуком не зрадить болю, ні жалю, які почувало його мале, скороспіше серце.

Та ось щось свиснуло у повітрі, наче гадюка зашипіла на скоку. Томир заточився і впав; з окликом тривоги відскочила Єлена, а там почувся звінкий голос дитини. у якому не було ні плачу, ні роздратування, тільки безмежля радисть-втіха.

— Тато приїхав, тато, тато!

Ратище, яке кинув Богдар у брата, порозривало на лету мязи передрамени і вбилося у стіну. Богдар не міг краще вимірити, бо віконце було за мале. У його рамах видніло ось страшне лице батька, а його поява поділила на злочинну пару наче казочна голова Горґони.

— Злоді! — хриців Богдар. — Поганці! Лоторкнітьса одним пальцем хлопця, так ніяка сила ні сього, ні того світа не спасе вас від загибілі.

Кумайтеся з чортом, чи зі собою, ніяка собака й не гавкне по сьому, але від нього вам вара!

Протягнув руку, погладив головку хлопчини, який з усіх сил спинався до вікна, і по хвилі счез у мраці саду.

А дворниці мов ожило. Через частокіл з обістя надбігли гуртки людей, залаяли собаки і свої і чужі.

— Вовкулака, вовкулака, опир! — ревіли голоси.

— Де він? до кого? зачім? — питали другі.

Очі горіли страшним сгнем темної зажерливости. Руки вимахували галуззям або зброєю

— В лика їх, ва суд, у огонь! — кричали.

Вмиць потопа паних жахом, розшалілих людей, залила дворище. Дармо спивював їх Томир, який свою розшматовану руку на скорі оwinув ганчіркою. Дармо грозив тіуном, попами, князем.

— Не твоє діло, боярине! — відповідали Виживяни. Тебе вовкулака кусав, ти видко йому ворогом. Тож не спинюй нас зробити кінець проклятому кодлу, а то й тобі обірветься.

Наче буря прошуміла через дворище. Виживяни замкнули Єлену й Ярослава на засуву і поставили сторожу, а Томира уложили в пекарні. Всю ніч на обістю горіли вогні та кидали на густу мраку криваві рефлекси. При них варили вечерю та припочивали громадяни, щоби ранком відвести зловлених на суд Бова. І всі раділи, що збагнули остаточпо звязь вовкулака з ріднею Боглара, пили боярський мід та заїдали боярські барани. Тільки одна Акма пізною нічтю висувулася з дворища і крізь засипаний валявою жовтого листа осіяній ліс прямувала на Велесове урочище. В руках її маяла червона ганчірка — криваве ряденце, яким перевязано зразу рану Томира.

XIV.

Кунувши спису в Томира, Богдар що духу тікав у ліс. Між першими деревами оглянувся, але не побачив нічого. З тьмавої суцїлі мраки доносилися тільки грїмкі оклики людий та лай собак, а по часї появилися у стїні ночі величезні червоняві кулі-вогні, розведені Вижнянами на обїстю. Ні людий, ні самих кострів не було видно, а і голоси притихли небавом.

— Вартують, — погадав Богдар, — про мене! Коби тільки йому було безпечно...

У затишній землянцї за Велесовим урочищем заснув утомлений бігом та зворушеннями останньої днини. Отсю землянку викопав собі Богдар у найдикшїй часті пралїса, ще як копа ходила на Куликове дворище. Неоподалїк була ведмежа гавра, а у сусїднїх яругах жила череда вовків. Не знать чому, звїрі віднеслися до нового поселенця своїх нетрів зовсім рївнодушнo, а на вїть з деякою пошаною й острахом. Вони сходили з дороги страшному мужеві і тільки ніччю підкрадалися до землянки. Занюхавши дим, вовки вили жалїбно, ведмїдь ставав на задні лаби, а там усі полишали у мирї-спокою власника, який не оскорбляв їх та не тровив собаками.

Усю ніч завдяки мрацї підсувалася дич аж під самі ворота, збиті з грубих кругляків, але при першому движковї сплячого наляканї гостї побїгли. Сїра, мрачна ніч добїгала кїнця, а під острим схїднім подувом мрака стала опадати їнеєм на жовте листя, галузки, пні, снїжною мерїжкою обсповувала кожде стебельце, аж счезла зовсім. Червоний схїд сонця заграв на мерїжках дуговими красками, а проймаючий холод у перве сеї осенї освїжив гниле повітря. Збудився Богдар, поклонився відрухово сходячому Дажбогові,

сягнув за списою, та в лю мить нагадав собі, що її скривавлене вістря стремить там у стіні дворища.. Махнув рукою, відрізав ножем чималий зразок печеної оленини, яка висіла від стелі на мотузку та жуючи, пошкандибав лісом на урочище

Ліс мовчав. Давно вже покинули його останні птиці, навіть вороння потягло до людських осель та на опушки, де лекше було продрібнішу добичу та стерво. Тільки білки сунулися у гиллі, тільки молоді, ще необережні зайці шелестіли у листі, а кущами тихо, нечутно підкрадалися до них тхорі, ласиці, лиси. Під морозним подихом раз-у-раз вяло, безсильно летів із дерева жовтий або червоний листок та губився у безлічі товаришів, які вже застинали землю. А по часі, коли лучі сонця принесли дещо тепла, з меріжок інею з тихим шорохом стали скапувати сльози води..

Наче обмитий, чорний, лискучий, ярко значився на урочищі всохлий дуб. Мохом поросле каміння та спорохнілі бервена давнього капища світилися від стаялого інею, а на жертівному камені сидів великий чорний крук та з противним криканням приглядався якійсь дивовижній привісці, що маяла над ним. Мимохить звернув Богдар увагу на птицю і нагло... хриплий оклик вирвався з його груди. Прожогом кинувся до каменя, наляканий крук забив крилами і полетів геть, а Богдар станув мов окаменілий.. перед червоною гавчіркою.

Одначе тільки хвилку стояв перед дубом. Вмить нагадав собі вчорашні крики та метушню у дворині... Минувшого разу вартові гонили за ним... Невжеж вони тепер поглядять мести на його синаві?...

І наче двадцятьлітній молодяк побіг Богдар у Вижню. Сіро - бура вовча шкіра заціпала раз-

у-раз об суки та чагарник, доки біглець не накинув її на голову та не обтягнув її туго до-вкола тіла. Зі здвоєним поспіхом біг Богдар лі-сом і швидко зайшов у сю його частину, де були вже стежки, видоптані ловцями та пастухами. Двічі стрічав людей, які йшли до тому самому напрямі що він і вимпнув їх, а за кожним ра-зом чув за собою крик смертельного переляку та слово: „Вовкулака, вовкулака!“ Не зважав од-наче на се. Що духу у груди, що сили в ногах, пер наперед і ось добіг до опушки та глянув на дворище. Глянув і задубів. Се, що побачив, було-просто неймовірне, нечуване, страшне, як страш-ними бувають тільки обличчя зарази, або люд-ське безглуздя...

Тихим, котячим ходом перебіг Богдар безлі-сний простір і припав за бузиновим кущем біля хлівів. Звідсіля стежив видючими очима за всім, що діялося, а рука судорожно стискала ручку ножа, готова пхнути його у груди хочби й кня-зеві...

По середній обістя горів величезний ко-стер, накладений з великих соснових колод. Молодяки з довгими жердками пильнували вогню, а Бово у повних ризах франкського ду-ховника стояв від вітру та читав фальшивим, слабким голосом латинські егзорціями. Хвилями глушив тріск вогню його й без того незрозумілі слова. Мало не вся громада була зібрана до-вкруги. Худі, недугою виснажені постаті товпи-лися довкола Бова та стежили пильно за кож-ним його движком. Вони хрестилися, коли він підіймав руку горі, клякали, коли вимахував ка-дильницею або хрестом, який подавав йому па-ламар. Видко було, що незрозуміла молитва та непонятна поведінка монаха приковує уми Виж-нян, як око гадюки птичку.

Аж ось егзорцізми скінчилися і кількох парубків притягло перед костер Єлену і малого Ярослава... А тоді, наче на даний знак закричала товпа:

— Геть, в огонь вовкулаків, поганців! Приказуй, Бово!

Монах поволі підіймав хрест, щоби висказати слово приказу, та ось із розбурханої товпи вискочив з рукою на привязі Томир.

— Стійте! — гукнув. — Яким правом находите моє боярське дворище як вороги або грабіжники? Який чорт вселився у ваші безглузді мізки, що беретеся живим огнем палити живих людей?

— Яким правом? — відповів Бово. — тим самим, яке спонукало колись мене рятувати тебе з рук нехристі. Тоді повис поганець, який торгував хрещеними душами. Невжеж тепер вагаєшся віддати діяволу тих, з якими звязана тут на землі його сила?

— Так, так! Се чортове насіння, в огонь його! — гуділа товпа хоч вже не так завзято.

Бово глядів на Томпра з гори, як глядять суддя на підсудимого.

— Ось і хвиля відплати! — говорили його очі. — Відвернувся ти від святої римської віри, а ось вона тріумфув над чортом, поганином та рретиком. Одним словом нищу ось твої світські замисли, як ти знищив мої..

Але молодець не піддавався. Поступив крок наперед і здоровою рукою обняв Єлену. Його дотик збудив її з отупіння, у якому вона з широко розплющеними очима гляділа досі у погубне полум'я. Вона легко скрикнула і з тихим стоном припала до його груди, а він намагався розв'язати мотуззя на її руках.

— Ніхто не має права доторкнутися моєї власности, — говорив, а його лице горіло від гніву. —

Дворище і ся жінка мої і нема на світі сили, яка видерлаб їх у мене. Правда, у ваших руках перемога і насила! Але в ще у Перемишлі великокняжій тіун з великокняжими ратниками, а коли вони прийдуть творити суд над вами, горе вам! Я знаю, — тут звернувся просто до Бова, — я знаю, яких другів має ясне сонце Руської землі, великий князь Володимир у нашій волости, а ви знаєте, що хотяй він сам повним християнської любови серцем прощав навіть ворогам, то не прощають його тіуни нікому. Ха, ха! Чи ви гадаєте, що поза вашими пісками нема землі, а поза вами людей? Я сам, — тут підняв руку горі, — присягаю на хрест, на меч, що каменя на камені не оставлю з ваших осель, якщо заберете мені те, що мені найлюбіше на землі. Не останеться по вас нічого, крім сірого попелища, хотяйби прийшлося спокутувати і самому головою. Я Вовчур як і Богдар і вара кому пебудь від сього, що мов!

Рішучий виступ Томира припинив та протверезив дещо товпу Біля боярина стали збиратися статочніші господарі з Бугрієм на чолі, почалися шепти та оклики. Бово пригриз уста.

— Як так, то бувайте здорові! — сказав. — Мені ніякє діло до вашої недолі, до помору, до горя. У мов дворище не має доступу нечиста сила, бо вона тікає від лица Розп'ятого, що береже порога праведника. Я не боюся пошести, як не бояться її сі, що мені служать. Оставайте самі, я бачу вже... — тут Бово витріщив очі та простяг руки наперед себе. — довкола вас страшний, страхіттями заселений ліс, де на проклятих поганських урочищах кишить від опирів, відьом, вовкулаків, злобних лісовиків та чортів. Ось бачу, як після могого відходу вони невидимо, а може й видимо кинуться сюди, визволяти зі страшних

оков еґзорцізму своїх кривних, своє кодро... Горе! Через нього то просякає пошесть у ваші тіла, а смертний гріх у душі. Я указую вам шлях і спосіб закляти пекольні сили, вбиваючи святим огнем їх гадюче втілення... Га! не моя вина, Господи, ти видиш, що не моя!

Мимохить оглянулися Вижняни на опушку недалекого ліса. І справді: всі побачили, як з ліса вибігло кількоро людей швидким кроком утікачів.

— Вовкулака йде! — кричали ще здалека. — Чи ще його тут нема? Він випередив нас! Рятуйтеся!

Товпа загомонила. Бово спокійно узяв лук, який був відложив на час еґзорцізму і збірився відходити. Але Вижняни не пускали його. Де-котрі просто казилися з переляку, пінилися, або плакали, другі вишком висувалися з товпи та губилися за дворницем, куди вела стежка у село. Хлопці покидали жердки в огонь і відступили з острахом, аж нагло піднявся Томир. Нова гадка прийшла йому до голови.

— Громадо! — закликав, а його голос перекричав усі гомони і заставив усіх замовкнути — Громадо! Не слухайте Бова! Він ворогує на мене, і радби мнї доїхати, тому править від мене жінки, якої я не дам. Се правда! Але правда і се, що каже він про нечисту силу. Горе нам, якщо не відстрашимо від нашої волости проклятого кодра. Вовкулака зранив мене саме за се, що я бажав жокарати його дитя — відміну. Ся дитина, се втілення погані, про яку говорить Бово... — Тут указав рукою на малого Ярослава, який не розуміючи усієї дії, горнувся до старої, наляканої Акми. Тож берить його, — вовче щеня і хай кров його обмне вас і мене...

Не скінчив. Зі сотні грудий залунав нагло не крик, а рев переляку і наче справді яке пе-

кольне страхиття, біля огню явилася висока, вовчою шкірою вкрита стая. Сотні рук, які протягнулися були за хлопцем, опали, юрба розскочилася та з дикими окликами стала розбігатися на всі боки. Рівночасно прискочив вовкулака до Темира й Єлени, віддрулив жінку на бік, а вхопивши раненого боярина, наче поліно, підняв його в гору і... з ломотом зачався перегорілий костер під вагою падучого тіла. Аж під небо бухнули іскри, оден звірячий крик горючої живцем тварини піднявся зі середини горючого пекла і замовк серед тріску та шуму ватри. А тоді вхопив вовкулака своєю „відміву“ і пригортаючи її до груди, тікав у ліс. Нечуваний жах, просто шал тривоги опанував усіх. В ростиц побігли Вижняни, а при огні остали тільки дворові Вовчурів, Бово і Судислав, який надіспів саме на кінець дії.

— Ловіть поганця! — отямився перший Бово. Сейчас побачив одначе, що нікому вже ловити вовкулаку. Власні його слова до того налякали громаду, що ледви чи бувби хто противився, якби так Богдар яено й отверто вернув у батьківське посілля. Тоді, не тратячи часу, сам Бово напняв лук і зі свистом полетіла стріла навздогін батькові.

— Що ти робиш, злюко? — гримнув на нього Судислав. Проби, убив його! га! спокутуєш се, голлобий!

Кинувся з Акмою туди, де стогнучи, лежав Богдар па землі. Стріла вбилася аж по піря під ліву лопатку боярина. Він затискав руки довкола тільки смертельно наляканої дитини, а кров, яка бухала з рота батькові, багром обливала одяг сина. Всуміш із кровю вибігали і слова з рота коваючого:

— Дитинка невинна... свята... вона нічого... я сам... поганець... убив... але я не вовкулака... я християнин! Боже!

Живо підійняв Судислав дитину й оглянувся.

Чад горючого тіла невиносним соцухом затроював повітря та затемнював його димом. Біля костра лежала без пам'яті Єлена; Бова не було. Одна Акма клячала за ним та гляділа, чи дитині що злого не діється...

— Акмо! — сказав, а його голос дрозав замітно. — По заповіту сього тут, — тут указав рукою на лежачого боярипа, — я опікуном — батьком дитини, а ти... мамою!

Дивним дивом після смерті обох Вовчурів пошесть уступила зовсім. Усі, що не померли до сього дня, видужали; і то швидко. Трівога уступила звільна з умів Вижнян, неначе холод перших приморозків остудив і мізкову горячку. Поволі вертало все до ладу — спокою і люди стали займатися осінніми ловами на кабанів, щоб запасти дещо харчів на зиму. Тільки вечерами балакали старші й молодші, чоловіки й жінки про вовкулаку та Бова, дивувалися і мізкували, хто саме пробрехався: Бово, чи Томир. Аж на св. Дмитрія, коли біля церкви зійшлася тьма народу, запитали про се Бова. Сей двигнув раменами.

— Невислідимі замисли божі! — відповів. — Пошесть устала, але хто знає, чи не верне з весною, бо ваші уми не навернулись до Бога. Намість віддати боярське посілля на монастир, ви дозволили Судиславові виховувати молодого Вовчура, як дідища усієї волости. Бояриня живе далі, як жила колись, Судислав годить її у всьому, погано!..

Вельми не по путру були ті слова громадянам. Дехто і став заговорювати, чиби не подумати про таке й на ділі, але прочі як оден муж противилися. Судислав тільки руками замахав, коли почув. Від часу, коли осів у боярському дворіщі у Вижві, згіркнулий, сумний вдівець наче

не той став. Жовте лице виповнилося, очі заблистли давнім огнем, як горіли тоді, коли ще жила... вона. Він ось сейчас підбіг до Бова і з місця відповів :

— Вчений ти собі чоловік, Бово, се правда і доки не пришло тій нового попа, то ти зовсім добре молишся в церкві за здоровля нашого князя. Але, де берешся радити, там усе вийде не так, як треба. Видко твої західні мудрощі до нас не підходять. Закричав ти про вовкулака та про його сина, велів спалити дитину на кострі, і що? Дитина живе, а пошести нема...

— Га, вовкулака вбив я сам! — похвалився Бово.

— Брешеш! Ти вбив тільки опального боярина Богдара. Він умер, як ми всі. Тільки шкіра з вовка була на ньому, як і пераз на декому з нас. А опроче, ти знаєш, що я парубком не бачив ще ні лабятих хрестиків, ні риз, ні дзвінків, але не затамив також помору як ось сей... І другі також не тямлять. Правда?

— Правда, правда! В часи Дажбога і Перуна такого не бувало! — кивали головами старці.

— А ось теперечки в нас Христова віра... і пошесть явилася. Ануж се кара за се, що ми кинули старих богів?

— Ах! не за те, Судиславе, а за се, що ви їм всетаки кланяєтесь. Всевишній сказав на пустині Ізраїлеві: „Да не будуть тобі інші боги побіч мене!“ А ви?

— Ми кланяємося Божій силі, деб вона й не була! — відповів різко боярин, — а якщо Бог захоче, то сам повчить нас, як жити.

— Він же вчить вас моїми устами. Учити вас будуть і святі монахи монастиря, який...

— Те, те, те! Ніякий, брате! Посілля було колісь Радичів, а стало Вовчурів і таким остане.

На се моя сила, а княжий закон і безпека. Я знаю! Ти не жалів життя п'яток людей, коли Вожняни віддавали тобі твоє майно, але ти перш усього кинувся до скринь, а не до тих, із яких утікала кров.. Ти й тут вітриш наживу. У малого Вовчура маєтки і то такі, про які не снилося Вижнянам. Сам тіун у Перемишлі за п'ять літ не віддасть князеві тільки золота, скільки там у скрині в коморі. Богатого бач мав дядька... Ти видко напосівся на се дідицтво, на гріш та землю. Але дарма! Відколи сей хлопчина жебонить базікає всю днину біля мене самітього, мені наче моя небіжечка з Вираю усміхається. І весело тепер і майбутне крашим виглядає, а давні смутки наче сичі насупившись похвалися по кутах, а то й зовсім посчезали. Ні, Бово! Доки мого життя, господином Вижні буде Ярослав, а не буде у Вижні попа західньої віри! Вона падка на гріш — наживу, а в нас такого не поважають! Не тикаю я тебе, але й ти не роби смути у громаді, бо се може бути нездорове.

Се було доволі виразно сказане. Бово відвернувся і пішов похнюпившись домів. Вістка про покликання нового попа вразила його страшенно. Показувалося, що тільки у хвилі крайньої роспуки приєдналася громада до нього, та як тільки минулося лихо, збудився і здоровий змісл народу, ворожий аскетизмови та божкарству. Його зусилля оказувалися безуспішними і він бачив, що не розуміє душі сього народу ні раз. Підчас коли на заході велася завзята боротьба за богів та віру, тут не було ні сліду сеї зажерливості. Він знав від польських духовників, що навіть у польському князівстві весь простий люд побоює Христову віру і тільки під насилою князя, духовенства й вельмож терпить у себе хрести церков та чорні ризи. При кожній нагоді ждали ви-

буху повстання народніх товп і тоді горе усім, що стануть при прапорі Христа! А тут навіть у найбільшій тривозі нарід нерадо мішається у віроісповідні діла Тут уся повня світського, суспільного, семейного життя займає умн. а віра остає ділом, яке рішає одиниця. І дивно! Се не була байдужність, ні безбожність; се була глубока свідомість виспости та високої вартости стародавніх здобутків власного народу над півзвірячим побутом та вдачею західніх варварів.

Мимохіть мусів Бово зясувати собі, що саме він бажав увести у сей світ мира і терпимости духа роздору, ненависти, зажерливости і ся свідомість упокорювала його. Та ось вони, сі півпогани пізналися на ньому і тому глуха злість опанувала його.

Аж прибув у дворище. По дорозі навіть не глянув на саїтню холодну келію між скалами, тільки впрост подався у світлицю, де сів біля огня. У перве від свого прибуття подумав про поворот у Німеччину.

Та в сю мить нагадав собі відвічальність за гроші та церковну утвар і закляв шівголосом. Дивні гадки стали одна за другою шибати йому крізь голову, та ні одна з них не скидалася на сі, що їх недавно ще висказував перед Томиром. Давно уже хлопець попелих, який носив дрова та воду у дворище, спалив батіг, яким Бово пімагав колісь свою спину. Давно не отвирав присланих із монастиря книг. Якесь несміле, боязке ще почування свободи і самостійности, а далі свідомість деякої особистої сили стали прозябати у його серці.

— За мною, наче стіну вивершили події, — подумав, — а се, що переді мною, се буде діло моїх рук!..

І нагло захопив з полиць повну фляшку вина. Глумливий усміх викривив його й без того негарне лице.

— Була лєсть у Томира, та він привіз її з заходу. У сих Русів нема її ні крихти. Ха, ха! У них ще сам народ глядить правди, а бояри повинуються. Ніхто й не догадається, якими шляхами піду я...

Випив чималий кубок вина оден, другий і наче протверезився після пригнетєння подіями та почутими вістями. Сотні способів осягнути бажане становище у волости, а навіть у краю, за роїлися у голові.

— Рада, погроза неклом та духовними кадрами, насила при помочі добутих грошем чи впливом сторонників, а там і... біля келї густо розрослася отровниця... одна флящина сього вина з корінням і можна перекопати навіть такого, кому убилося батька.. Ха, ха!

Випив у третє й устав..

Та ось перед ним чомусьто горять два огні, два порожні кубки стоять на столі, а ноги чомусьто підкошуються.. Гребя держатися стола.. ба, деж він?... чого тє я хочу.. ага!. отровниця.. насила.. монастирська пеня.. яж опат..“.

Ніхто не почув ломоту тіла, ломоту, який почувасться, коли на землю паде труп..

На дворі зривався осіяний вихор, а понурий шум розгойданого пралїса долїтав аж у кімнату. Огонь заблїмав дещо яркіше і став пригасати.. З кута виповзували тіни, наче кістляві, обгорілі руки Томира, якими посягав по душу Бова.. зпоза гробу, поза грїб.

